

Илија Петровић
СРБИ НА ГОЛГОТЕ ВИСУ

Илија Петровић
СРБИ НА ГОЛГОТЕ ВИСУ

Издавач

Рецензент
Симон Марков

Лектор и коректор
Елена Д. Капустина

Компјутерска обрада слога и прелом
Аутор

Штампа

Тираж

Илија Петровић

СРБИ НА ГОЛГОТЕ ВИСУ

7527(2019)

Где је што

Србска војска на арбанашком приморју	9
Уводна напомена - 9	
Покрет према арбанашком приморју - 9	
Ко је „најзаслужнији”	21
Запамти, Читаоче, зарад упоређивања	29
Ево документа - 32	
„Италијански морнари за српску војску” - 33	
Егзодус - 34; Трагедија - 35; Прва помоћ - 37;	
Ћутљиви хероји - 39	
Тек неколико коментара - 41	
Хуманизам или непријатељство - 44	
Заиста, шта се то „тамо” дешавало	47
Повлачење арбанашким приморјем - 47	
Свако на своју страну	126
Још који „заслужни” податак	129
Литература	135
Белешка о састављачу	136

Ова књижица пише се и са циљем
да се покаже колико је наивна и бесмислена
тврдња госпође Миле Михајловић
исказана у књизи
Италијански морнари за српску војску :
Залог хуманости у одисеји пакла (1915-1916),
Београд 2017, 249 страна,
да је италијанска морнарица
почетком 1916. године
„обавила хуманитарну интервенцију
незапамћених размера за коју се и данас може рећи
да је највећа и најсложенија у историји”.

Србска војска на арбанашком приморју

Уводна напомена

Божидар Вуковић (1892, Предиш/Бјелице, Цетиње – 1992, Београд), историчар, намеран да пише о приликама у којима су се србске краљевине Црна Гора и Србија налазиле првих осамнаест месеци Великог рата (до црногорске капитулације), током 1951. и 1952. године излистао је и преписао на стотине докумената похрањених у Војном архиву у Београду, а све то оверено је потписима неког од архивских званичника. Нажалост, није му се дало да оствари ту своју намеру, те је прикупљену грађу оставио Институту за проучавање историје црногорског народа на Цетињу. Данас, та грађа налази се у Библиотеци Историјског института Црне Горе у Подгорици, у фасциклама:

Фасц. 352 – Архива србске Врховне команде 1914-1915.

Фасц. 354 – а) Операцијски дневник Друге армије;

б) Лична архива Војводе Степе Степановића.

Фасц. 358 – а) Документа Комисије за укрцавање трупа у Медови 1915 и 1916;

б) Документа Команде пристаништа у Медови 1915-1916;

в) Документа Команде мјеста Љеш за 1915-1916;

г) Документа команде Будванског одсјека за 1919-1920;

д) Документа сектора Тиват за 1920.

Добротом Маријана Маша Миљића (1951), тада руководиоца Библиотеке у Институту, садржај првих двеју фасцикли (пored сродних текстова неколицине црногорских историчара или публициста) коришћен је 2016. године при писању књижице *Извори црногорсџвујућеџ аниџисрбизма 1914-1919*, Нови Сад 2018(7526), стр. 439, истог овог састављача, док ће, мањим делом, списи под а), б) и в) из фасцикле 358 бити коришћени у овоме раду.

Покрет према арбанашком приморју

Пошто је процењено да би без савезничке помоћи, у недостатку муниције и хране и преполовљеног бројчаног састава у оперативним јединицама србске војске, ризично било упустити се у „одсудну битку на Косову” против здру-

жене аустроугарске, немачке и бугарске војне силе, србска Врховна команда и србска Влада „одлучиле су да повуку трупе преко Албаније и Црне Горе на Јадранско приморје, где су очекивали прихват и помоћ савезника”, после чега је, 12/25. новембра 1915. године, војвода Радомир Путник (1847-1917) потписао одговарајућу наредбу:

„Настао је тренутак када се стицајем прилика морамо повлачити кроз Албанију и Црну Гору ка Јадранском мору, где ће нас сачекати савезници.

Држава још није изгубила своје биће. Она и даље постоји, иако на туђем земљишту. Докле је год ту владалац, влада и војска, ма колика њена снага била. Ту је готовост савезника да нас до краја подрже...” (24, 10, Милован Витезовић, предговор).

Наредног дана, из Пећи, и Врховна команда и Влада отпутовале су у Скадар „с циљем да организују прихват трупа на морској обали и да што пре ступе у додир са савезницима” (23, 179-180); стигле су тамо 6. децембра 1915. године.

Ван сваке сумње, на поруку у међувремену добијену од србске владе, руски цар Николај II Романов (1868-1918) 23. новембра/6. децембра поручио је генералу Ф. Ф. Палицину који је у Шантијију, у североисточној Француској, представљао Русију на савезничкој војној конференцији посвећеној планирању будућих војних активности, да утиче на савезнике не би ли Србији указали свестрану војну помоћ како би „српска армија у најкраћем могућем времену била превезена у Солун” (Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916, Сборник документов - М.1940.С.44).

Новембра 26, започела је са повлачењем и војска, у три групе. Северна група кретала се од Пећи, преко Андријевице и Подгорице, према Скадру, с тим што се Прва армија кретала као заштитница. Средњу групу, у повлачењу преко Ђаковице и Љум Куле, према Љешу и Скадру, чиниле су трупе Нових области, док је јужна група, са задатком да спречи упад бугарске војске у средњу Арбанију, одступала од Призрена, преко Љум Куле и Дебра, према Елбасану.

Већ при крају свог повлачења, србска Прва армија нашла се 25. децембра 1915. године у околини Подгорице, Тимочка војска се између Струге и Елбасана сукобљавала са slabим бугарским снагама, док су остале јединице биле прикупљене око Скадра.

Према извештају Врховне команде србском војном изасланику у Француској, србска војска била је тада сведена на 2.350 официра и 110.000 војника, наоружаних са 72 топа, око 50.000 пушака, 173 митраљеза, 707 сабаља и 1.700 карабина. „Напуштање целе наше територије умањило је дух наше војске и увећао број војника, који се је предао непријатељу” (1, књига 13, 400). Дан или два касније, из енглеског генералштаба стигао је извештај да српска војска „представља снагу од једва 50.000 војника”.

Српски војни изасланик у Италији, капетан Христић (Никола, потоњи дивизијски ђенерал, 1884-1945), трудио се да демантује такве информације, али је, по прилици, са тим ишло тешко. Како се он и сам уверио „да све избеглице које долазе из Србије причају, да српске војске и нема, да је анархија, да је све разбијено, растушено и т.д.”, Христић је предлагао да се таквим причама стане на пут и избеглице које се укрцавају за Италију упозоре „да својим лакомисленим причањем не шкоде отаџбини” (1, књига 13, 402-403).

Врховна команда прихватила је Христићев предлог и од команданта пристаништа у Медови затражила да утиче на избеглице уверавајући их „да је српска војска бројно јака око 120.000 људи, да се њен број с дана у дан увећава, а њена снага опоравља и уздиже и да нису далеко дани, када ће српска војска поново осведочити своју стварну вредност”.

Уочи Божића 1916. године, пошто се знатан број залуталих и изосталих војника прикључио својим јединицама, Врховна команда је саопштила „бројну јачину људства појединих армија”, како следи:

Прва армија 22.988, Трећа армија 29.758, Друга армија 15.092, Одбрана Београда 21.135, Команда трупа Нове Области 13.260, Тимочка Војска 26.400 и Резервне трупе 11.117 војника, што укупно чини 139.750 преживелих (1, књига 13, 424). Без обзира на тај званичан податак, Владимир Ђоровић (1885-1941) записаће да се „број српских војних лица, која су успела да се спасу, ценио на 120 000” (2, Трећи део, 222).

Милан Зеленика (1885-1969), генерал, војни историчар, вели да „губитке српске војске од почетка непријатељске офанзиве па до укрцавања није тако лако установити. Нарочито је тешко установити однос погинулих, рањених, заробљених и дезертиралих. Према подацима Главне интен-

дантуре, који... изгледају највероватнији, бројно стање српске војске износило је при почетку офанзиве у октобру 1915 године око 420.000 људи. ('Рачуна се да је границе Црне Горе и Албаније прешло око 220.00 војника' – 3, 226). На Косово је избило око 290.000 до 300.000 људи. Кроз Црну Гору и Албанију повлачило се око 220.000 људи, а преко мора је пребачено 150.000 људи. Број грађанских лица, која су се са војском повлачила ка Приморју, износио је око 200.000 лица и спао је на неких 60.000" (4, 518).

И даље: „Из Албаније је пребачено око 140.000 људи на Крф, 10.000 у Бизерту, у Тунис, и 4.000 се повукло за Солун... Према италијанским подацима, превезено је из албанских пристаништа свега 261.000 људи, од којих 193.000 људи српске војске и цивилних надлештава. Према српским подацима... ови последњи би износили 152.000 људи. Поред тога, Италијани су превезли око 23.000 аустроугарских заробљеника који су преостали од 70.000, а који су се повлачили од Ниша за Јадранско Море" (*Истио*).

Било како било, само је *један део* ове мученичке колоне од око 420.000 људи (*Истио*) стигао до морске обале, а 1. јануара 1916. године, србска војска нашла се на линији Скадар–Љеш–Драч–Елбасан–Тирана. Према извештају србске Врховне команде, преко Црне Горе одступило је 89.930, а преко Арбаније 54.039 војника, што укупно чини 143.969 војника. У борбама вођеним током октобра 1915. године погинуло је 18.326, од рана и болести умрло 21.647, а заробљено 28.155 србских војника. Док се одступало према Пећи и Призрену, погинуло је, умрло, нестало и заробљено 138.600 војника. У току повлачења погинуло је и од глади и болести умрло 243.877 војника и цивила који су се нашли уз војску; број ових других износио је око 200.000 (5, књига 2, 717), с тим што међу њих треба сврстати и регруте. Међу умрлима налазило се и око 4.000 заробљених аустроугарских војника. Ако се, према тим цифрама, зна за судбину око 350.700 војника, од укупно око 563.200 колико их је било на почетку ратних операција 1915. године (5, књига 7, 220), могло би се закључити да је на путу до мора, у току целог повлачења, погинуло, умрло или нестало око 212.500 војника. Но, ако се поверује податку из истог извора да је почетком октобра 1915. године србска војска бројала 420.000 војника (5, књига

9, 307), што у потпуности одговара и Јеленићевој тврдњи (и Зеленикиној и Божовићевој) о тадашњој „убојној снази” Србије (6, 339; 3, 226; 4, 518), број оних који су живи стигли до мора своди се на 70.000, тек нешто већу цифру од оне коју је при самом крају 1915. године саопштио енглески генерал-штаб. Исцрпљени напорним маршевима, глађу и болешћу, на Крфу је умрло још око 7.750 војника.

Само поређења ради, дајемо овде и податке које је у једном свом меморандуму саопштила Делегација Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира у Паризу 1919. године, као доказ о „војном напору Срба, Хрвата и Словенаца у рату 1914-1918”. Према том документу, Србија је од 1. јула 1914. до октобра 1915. године, дакле до Макензенове офанзиве, мобилисала укупно 707.343 човека, што је „представљало 24% од укупног броја становника, односно 40% од укупног броја мушког становништва Србије”. Број погинулих и умрлих од рана и разних болести дат је по годинама: 1914 – 69.022; до септембра 1915 – 56.842; за време повлачења преко Арбаније 1915 – 150.000; 1916 – 7.208; 1917 – 2.270; 1918 – 7.000 војника. Овим цифрама додато је 77.278 несталих за време повлачења преко Арбаније, за које се каже „да су сигурно помрли”.

Из свега тога следио је закључак „да је српска војска у овоме рату изгубила 369.818 људи, погинулих и умрлих од рана и болести, а да је то половина мобилисаних људи”. Губици црногорске војске процењени су на 20.000 погинулих и умрлих од рана и болести, јер о томе „нема поузданих података”. Губици осталог дела становништва у Србији назначени су у меморандуму „према подацима аустријске штампе” и они су износили око 650.000 умрлих у интернацији и заробљеничким логорима.

Истраживања која је у вези са србским добровољачким покретом током србских ослободилачких ратова 1912-1918. године обавио састављач ове књижице, показала су да је немогуће „оправдати” цифру од 707.343 мобилисаних од 1. јула 1914. до октобра 1915. године, исто као што не могу опстати подаци да је октобра 1915. године укупна јачина српске војске износила 563.235 војника (5, књига 7, 213), односно 563.181 (5, књига 7, 220). Јер, погледамо ли податке србске Врховне команде о губицима србске војске, који су од 5. до 31. октобра

1915. године износили: 18.326 погинулих, 21.647 умрлих од рана и болести и заробљених 28.155 војника; у току повлачења до Пећи и Призрена погинуло, заробљено, умрло и нестало 138.600 војника; на Крф пребачено око 140.000 војника, тачно сазнајемо за судбину 346.728 војника. Додамо ли томе да је у току повлачења преко Арбаније и Црне Горе погинуло, умрло од болести и глади 243.877 војника и цивила (5, књига 7, 220), од чега око 70.000 војника, потврђује се да је српски војнички потенцијал септембра 1915. године износио око 420.000 људи, односно тачно онолико колико нам казују извори под (3, 4. и 6). Уз 132.000 људи избачених из строја до децембра 1914. године (5, књига 9, 280), укупан број мобилисаних мора се зауставити испод цифре од 549.000. Због тога, пре ће бити да се податак српске Врховне команде о око 563.000 војника у српској војсци октобра 1915. године односи на укупан број мобилисаних од почетка рата до тада. Разлику до оних отприлике назначених 707.000 „мобилисаних” (7, 242) представљају србски добровољци са разних страна, којих је у Великом рату, доцније названом Први светски, било не мање од 216.000.

Ипак, када је реч о србским војничким губицима у том стравичном повлачењу, не сме се изгубити из вида да неки извори са стране дају друкчије податке:

„Сматра се да је српска војска бројала око 200 000 људи када је издато наређење да се напусти земља, а у лето 1916. године реорганизована српска војска у Солуну бројала је око 130 000 људи, што значи да за око 70 000 њих нема података. Од тог броја много хиљада људи настрадало је у току повлачења, или од исцрпљености и болести током првих недеља боравка у Драчу, Валони и на Крфу; многи су погинули водећи борбе у заштитници током повлачења; многи су изгубили живот у снегу док су, одвојени од својих пукова, покушавали да се пробију до Скопља, Битоља и Грчке; многе су заробили Аустријанци и Бугари; а мали број једноставно је дезертирао. Можда бројка од 40 000 мртвих за време и непосредно после повлачења представља сасвим вероватну процену; о губицима цивилних избеглица током повлачења – стараца, жена и деце – може се само нагађати. Целе породице, чак и мале заједнице, ишчезле су без трага и никада се више за њих није чуло. Хиљаде, десетине хиљада” (8, 184).

Двадесет година касније, ђенерал Милан Ђ. Недић (1878-1946), који је при повлачењу српске војске по арбанашком приморју био командант пристаништа у Медови, вели да је „пут српског мучеништва обележен телесима (по извесним податцима) 20.000 јунака, посејаних по албанским и црногорским урвинама и гудурама. Повлачење нас је стало као и једна изгубљена битка” (9, 146). Он тврди да је „бројна јачина целокупне војске која се је повлачила кроз Црну Гору и Албанију остала неутврђена. По извесним податцима тај број цени се на 170.000. У овај број урачунати су и делови који су се повукли на грчку територију” (9, 61).

Војвода Живојин Мишић (1855-1921) који је, као и Недић, био сведок и учесник ове велике српске несреће, пише да је „у току два месеца умрло 150.000 војника и избеглица. Од 40.000 регрута (остали извори говоре о „свега” 30.000 – ИП) прелаз преко Албаније преживело је свега 8.000” (10, 266; 11, 352), мада званични војни извори казују да их је 20. јануара 1915. године на Крф стигло 5.000 (1, књига 21, 616).

Сачуван је и запис да је „једна од најтужнијих ствари на повлачењу било бекство... неки кажу тридесет хиљада дечака, премладих да би били узети у војску, али довољно одраслих да пешаче, старих између дванаест и шеснаест година. У општој паници и незнању, српске власти, не размишљајући много и уверене да је нација осуђена на пропаст уколико бар део те омладине не преживи, навеле су те ђаке да се придруже повлачењу. Тврдило се да ће, уколико остану код куће, ти дечаци који су већ скоро били стасали за војску, бити интернирани па ће тако можда многи настрадати од зиме. Већина их се први пут одвојила од куће, били су изгубљени и преплашени, раздвојени од својих породица и села, а није било никога да се стара о њима... Око двадесет хиљада њих помрло је пре краја зиме – у повлачењу, по мочварама албанске обале или на острву Виду недалеко од Крфа, где су, болесни, исцрпљени и изгладнели, евакуисани” (8, 125-126).

Имају ли се у виду све наведене цифре, нарочито немале разлике међу њима, с разлогом је Моника Крипнер, добровољна болничарка из Аустралије, записала да „нема поузданих података о броју регрута који су помрли за време повлачења и по доласку у Албанију, али их је било на хиљаде. После окончања непријатељства, српска влада је, очиглед-

но постиђена што је хистерично повела те дечаке у масовно избеглиштво без надзора, умањивала ту трагедију и 1920. године објавила апсурдно мале и подозриво прецизне ‘званичне бројке’. Не само да ти дечаци нису имали никаквог званичног пратиоца који би састављао извештаје о броју жртава него Срби нису ни били у положају да праве сопствене спискове жртава. Нису они вршили евакуисање нити су били надлежни за избегличка прихватилишта, болнице, итд., на Крфу, Виду и Корзици. За то су биле надлежне енглеске, француске и италијанске власти. За прихватање српских избеглица биле су задужене јединице Црвеног крста, Српског потпорног фонда и Болница шкотских жена, па се њихове процене, заједно с проценама савезничких војних штабова, морају сматрати тачнијим од бројки које су касније дали Срби” (8, 184).

Сличне оцене, са друкчијим бројкама, налазимо и у једном опису ове велике србске трагедије, познате у нашој војној и политичкој историји под називом „пропаст регрута”:

„Кад је почело повлачење, испред војске маршовало је око 30.000 регрута, па кад је наређено повлачење у Албанију упућени су... за Битољ у нади да ће се Битољ уз помоћ савезничких трупа одржати слободним. Пошто није било ништа припремљено за њихову исхрану на овоме путу, а повлачећи се под најтежим временским околностима, регрути су стигли у Битољ већ физички крајње исцрпљени, подераног одела и готово без обуће. После пада Битоља, уместо да буду пребачени у Грчку, како је то тражила команда ових регрута, наређено је из Врховне команде да се регрути не смеју пребацивати у Грчку, већ да се и они упуте преко Албаније ка Драчу. Дозвољено је било једино ђачком батаљону ових годишта (1895. и 1896 – ИП) који је у Скопљу био на обуци после чувеног славног свога претходника који је ушао у историју под именом ‘1300 каплара’, да пређе у Грчку. Да није овако поступљено и тај би ђачки батаљон поделио трагичну судбину регрута...

Никад и нико није утврдио ни колико је тачно регрута поведено из Србије, ни колико их је тачно од глади и студени помрло у Албанији, као ни колико их је сахрањено поред острва Вида... али је са острва Вида у Бизерту транспортовано, изгледа, око 3-4.000 ових регрута, који су преживели

све страхоте. После обуке у Бизерти они су враћени на Солунски фронт и укључени у војску” (7, 282).

Мора бити да је велик део ових регрута страдао још пре краја новембра, јер је 4. децембра 1915. године Врховна команда затражила од команданта Тимочке дивизије уз коју су се кретале и „резервне трупе – 20.000 регрута” (23, 185) да нареди „да трупе без крупне нужде не прелазе на Грчку територију. У случају потребе прелаз се може вршити јединицама: појединци ће се разоружати и интернирати. Да су ово решење и пристанак Грчке раније пали, можда би бар изврстан део трупа могао бити упућен у Грчку. Ово би нарочито било од користи за наше резервне трупе, јер неби онако жалосно био забележен беспримеран факт нечувене пропасти подмлатка и једног (можда: јединог – ИП) извора за попуњу, иначе ослабљених смањених, трупа” (1, књига 13, 177).

Овде ваља дописати и податак (12, легенда уз фотографију на крају поглавља „Кроз Албанију 1915-1916”) да је „од 27.140 регрута колико их је било на почетку повлачења из Србије, регистровано их је у Бизерти само 7.192. Током повлачења међу њима је настало масовно умирање. Од Тиране преко Каваје до Валоне остало их је у мочварама, само код села Љубовче око 3.000, а још толико их је помрло од зиме и глади у мочварама реке Војуше”.

Пошто су му биле познате све цифре потекле из војних или других извора, Милан Ж. Живановић (1899-1975), сведок и учесник тих збивања, историчар, записао је:

„Ми не знамо, а никада се свакако неће ни сазнати, колико је војника српске војске пошло на овај трагични, али у исто време и историјски пут ка Јадранском мору. Не знамо тачно ни колико их је погинуло или нестало дотле у првоне светском рату... Не знамо тачно ни колико их је умрло од глади, студени и напора на овоме путу до Јадранског мора. Не знамо и никад се неће сазнати, јер постојећи подаци који о томе говоре почивају на више или мање веродостојним претпоставкама, пошто поузданих извора и нема из простог разлога што онда кад је то било могуће, такве податке о томе није нико ни прикупљао” (7, 242).

О ономе што је пратило србску војску у одступању, писали су Рус Григориј Николајевић Трубецки (1874-1930) и Француз Огист Боп (1862-1921), посланици на србском двору.

Први, у писму руском министру спољних послова Сазонову, Сергеју Дмитрјевичу (1860-1927): „Без обзира на то шта ће се даље догодити, сматрам да сам дужан да посведочим да су српска војска, народ и Влада часно извршили своју дужност. Изгубивши све, они су дошли овамо с надом да је овде, на мору, крај њиховог страдања, да ће савезници наћи начина да им пруже руку помоћи. Ту наду Срби још нису изгубили... Срећа је за Русију што нисмо криви за овакво стање... Да је Русија на оној страни Јадрана, сигурно би се нашло довољно бродова и помоћи” (27, док. 621).

Други: „Српски војници после преласка албанских гудура и доласка у Скадар... сви су били до крајњих граница малаксали – прави покретни лешеви. Ходали су тешко, мршави и бледи, са болним очима. Њихов жалосни марш продужавао се данима по киши и блату. Никаква жалба не изађе са усана ових људи који беху све претрпели; као гоњени судбином, они су ишли ћутећи; ипак, понекад се могло чути да кажу ‘хлеба’; то беше једина реч коју су имали снаге да изговоре. По неколико дана већина не беше ништа окусила; а у логорима где су се искупљали близу вароши, у склопништима од кише, снега и зиме – влада је могла да им да једну бедну порцију хлеба” (23, 187-188).

Једно сведочанство о мучном приспећу српске војске на арбанашко приморје оставио је и Ђорђе-Ђура Крстоношић (1893-1967), добровољац из Америке:

„Кад су се спустили са планине у равницу, ту се зауставили да логорују и преноће... Убрзо су се у малим размацима почеле да ложе ватре на којима ће се справљати вечера, а у исто време и сушити своја покисла одела. Док су се ватре распалиле и разгоревале, ја сам већ био у логору међу својом браћом Србијанцима у којима сам гледао у будуће свога заштитника и од којих се нисам мислио више одвајати, докле год будемо кроз Албанију одступали...

Како Србијанска војска приликом напуштања њене територије... није могла од животних намирница ништа собом понети... а да би обезбедила своју одступајућу војску са храном колико толико, то су били принуђени, да рогату марву коју су имали на расположењу собом потеряју. Јер је рогата марва вична планинском животу и може доста да издржи, то је сваки одступајући Пук потеряо пред собом рогату марву

из Србије што је више могао. И то им је била једина храна и једино следовање... Тек када и где стану да се улогори и преноћи, потребан број рогате марве се закоље и међу војском се подели као једино требовање које су могли добити. Хлеба и соли и остале потребе није било те војници су морали јести само месо, без хлеба и без соли неслано...

Осим мањкања соли и хлеба, била је велика оскудица и у пијаћој води, пошто су све воде преко које се прелазило биле заражене од лешева, те је било најстрожије забрањено исту пити пре него што се вода скува. Воде су биле у толикој мери заражене, да коњ или војник, који се исте некуване воде напије, не излази више из ње, него стоји за неко време, љуља се и тек се само стропошта у исту воду и наместу остане мртав... Колико год је жртава пало через далека пута, зиме, глади и изнемоглости... више је жртава пало од заражене и отроване воде, а то је и статистички потврђено... За време светског рата, Србија је имала... 572.121 војника, под пушком. Одма у почетку рата 1914 год. изгубила је 69.000 војника. У години 1915. изгубила је 56.000 људи а за време одступања и прелаза преко Албаније тврди се, да је изгубила 150.000 људи. Као што се види, знатно већи број жртава остао је у Албанским горама него што је пало на бојном пољу. Многи су се осећали жедним и прекршили наређење, те су хтели да са истом разблаже своје уморно тело... напили се воде и убрзо су њеном жртвом постали” (13, 106-108).

Ово страдалничко повлачење описао је и Милан Ђ. Недић: „Давали су утисак људи који су на концу животне моћи – прави људски костури... исушени, са очима упалим и угашеним а лица поцрнела као земља... иду немо вођени само усудом своје судбине. Ни протеста ни жалбе. У подераној одећи са запуштеном косом и брадом изгледали су као утваре са другог света... Снег, киша, студен. Нема ни хлеба ни крова... трпели су и стоички носили свој мученички крст. Без роптања предавали су своју намучену душу Господу Богу” (9).

Мајор Д’Алозије, члан француског Изасланства за помоћ србској војсци, пише да се „без претеривања може рећи, да је Српска војска сад у изванредно тешком стању. У Скадру, гомиле војника лутају улицама и иду у своје јединице само да приме храну... Међутим, војнички дух је још добар, нема изгледа непослушности; војник моли за комад

хлеба, умире од изнемоглости на улици, али се не чује никакав протест” (24, 40).

Генерал Пиарон де Мондезир (1857-1943), шеф француског изасланства, сведочи да је „ујутру, 2. јануара (1916)... опазио под својим прозором једног јдног српског војника, мртвачког изгледа, који сеђаше на улици иза куће Он пружи руку, гледајући ме молећиво. Изишав, заобиђох и спустих му у руку мало чоколаде, и кад се после два часа вратих, овај војник већ лежао и не давао знаке живота” (24, 55).

Ко је „најзаслужнији”

Грађа садржана у трећој фасцикли (документација Комисије за укрцавање трупа у Медови, Команде пристаништа у Медови и Команде мјеста у Љешу, све за 1915. и 1916) излазила је изван оквира замишљене (и објављене) књижице о односима двеју србских краљевина током Великог рата и непосредно после њега (1914-1919), те је она остављена да мирује у облику у ком је изашла из државног архива; колико дуго, тада се није могло ни претпоставити.

Тек кад је од једног свога знанца, редовног трагаоца по разним друштвеним мрежама, порталима, сајтовима, линковима (ваљда се то тако зове), чуо како је за извлачење србске војске с арбанашког приморја и за њено пребацивање на Солунски фронт најзаслужнија италијанска морнарица, састављач ове књижице потрудио се да нешто више сазна о тим заслугама.

И, заиста, <https://vesti-online.com/Vesti/Drustvo/652754/Italijanski-mornari-srpski-spasioci> јављале су да Србске војске „не би било да кобне зиме између 1915. и 1916. године на обалама Албаније није наишла на пружену руку италијанске морнарице. Она је Србе у најтежим могућим условима пребацила у Италију и спасла”. Зашто баш Италија а не Француска и Енглеска, „са страшћу” се пита Мила Михајловић („рођена Зрењанинка, римски ђак, културолог, уметник, новинар, преводилац, књижевник, члан... члан... члан...”), уз констатацију да је „много питања која су се логично наметала. Међу њима и како је и због чега Србија била доведена у ситуацију потпуног слома, а њене институције, краљ, војска, црква, влада, парламент, државна каса и архива, драгоцености, интелигенција, народ и српска младост, да напусте земљу тражећи спас пред тоталним уништењем? Оно најтеже питање са још непронађеним одговором, јесте зашто се Италија, дотадашњи велики ривал Србије, та велика сила која би имала само користи од државне пропасти Србије, а не српски ‘пријатељи’, унилатерално, без икакве обавезе према Србији и без консултовања са савезницима, усамљено и противно свим својим политичким интересима, понела другачије од својих савезника и евакуисала Србе до спаса”.

Поред тога, „Вести” су јавиле да је „супервизор књиге ‘Италијански морнари за српску војску: Залог хуманости у одисеји пакла’, био академик Драгољуб Живојиновић који се заинтересовао за истраживање др Миле Михајловић и позвао је да учествује на конференцији у САНУ ‘Срби и Први светски рат’. Од тада је наш највећи познавалац историје Великог рата помно пратио њен рад и није пропуштао ниједно предавање на ком је учествовала”.

Па Мила Михајловић „са поносом” каже да је Драгољуб Живојиновић (1934-2016) „први у новембру 2015. прочитао рукопис ове нове књиге и храбрио ме у тешком суочавању са важним историјским сегментом за који је говорио да га се још нико није дотакао. По његовим сугестијама и саветима, у књизи сам дала посебну тежину размишљању: зашто је баш Италија спасла Србе и то питање оставља отворено”.

У наставку, уз име управо поменуте „страсне” Миле Михајловић, њен издавач „Чигоја” из Београда (http://www.chigoja.rs/italijanski_mornari_za_srpsku_vojsku_mila_mihajlovi%C4%87) оглашава се нешто обимнијим текстом, из кога се овде преноси свега неколико редака:

„У јеку зиме 1915/1916. године, српска војска у клештима армија Централних сила, присиљена је на повлачење у пратњи масе народа. На албанским обалама Јадрана спасена је изванредном хуманитарно-војном операцијом италијанске Краљевске морнарице, уз учешће француских и енглеских бродова... На челу ових операција нашла се Краљевска морнарица Италије. Међу свим савезницима, поднела је готово целокупан терет и одговорност подухвата”.

Навод да је Италија „поднела је готово целокупан терет и одговорност подухвата”, као и питање госпође Михајловић зашто се Италија прихватила тога спасилачког посла кад би она „имала само користи од државне пропасти Србије”, налагали су обавезу да се пажљивије погледа шта се то на арбанашкој обали стварно дешавало с остацима српске војске и како се Италија односила према њима.

Суштину свог открића, госпођа Михајловић поверила је београдском *Сведоку* (<http://www.svedok.rs/index.asp?show=101803>), да би тамо, под насловом „Не каже се узалуд: историју пишу – победници!”, *Сведоков* новинар (или сарадник) Драгољуб Гајевић написао:

„Мила Михајловић, Српкиња, истраживач, новинар чувене (по чему *чувене*, побогу – ИП) италијанске телевизије РАИ и књижевник, случајно је пронашла документ Специјалне канцеларије Министарства краљевске морнарице Италије написан 1917. године у Милану, који баца потпуно ново историјско светло око српске голготе у Албанији током Првог светског рата, али и стварној помоћи ‘великих српских пријатеља’, Француске и Енглеске Српској војсци у њеном спасавању од потпуног уништења приликом повлачења из врлети албанске голготе.

Овај документ, случајно откривен, али и очито намерно затурен – показује и доказује да српску војску нису спасили Енглези и Французи, што је опевано и у чувеној песми (која је и данас патриотски српски хит) ‘Креће се лађа француска’, већ Италијани и бродови Морнарице Италије, а не француске. И, да има космичке правде, а нема је, право име песме требало би да буде ‘Креће се лађа италијанска’?!

Крајем новембра 2011. године академик др Драгољуб Живојиновић објавио је књигу ‘Невољни ратници, велике силе и Солунски фронт’ која је озбиљно уздрмала и нашу, а и читаву европску савремену историографију.

Реч је о књизи која је својом аутентичном садржином срушила све досадашње тезе о нашим савезницима и пријатељима пре и током Првог светског рата.

Књига академика Живојиновића открила је све српске илузије и заблуде и упрла прстом у Енглеску, земљу која је од самог напада Аустроугарске на Србију 1914. године, свесрдно радила на уништењу Срба и српске државе.

Од завршетка Првог светског рата, каже у својој књизи академик Живојиновић, па све до данашњих дана, српски народ је живео у заблуди називајући Енглезе својим савезницима чак пријатељима.

Срби су заробљеници и других заблуда, тврди академик, попут оне да су нам Французи били једини прави пријатељи у Првом светском рату.

Ако је по академику Драгољубу Живојиновићу, сто година је у страну гурана једина истина, да нам је Русија током првог светског рата била једини пријатељ.

Занимљиво је да је овакву архивску грађу академик Живојиновић почео да открива управо у лондонском архиву

пре тридесет и више година, и то сасвим случајно, бавећи се Ватиканом и Србима.

Такође, треба истаћи и чињеницу: академик Живојиновић је први открио у Лондону ту грађу и први је саопштио – да је Енглеска иако савезник Србије, радила против интереса српског народа и државе...?!

Раме уз раме академику Драгољубу Живојиновићу током 2014. године стала је књижевник и новинар државне Италијанске телевизије РАИ, Српкиња, родом из Зрењанина, Мила Михајловић.

Она, као приређивач репринт издања књиге ‘За српску војску – једна заборављена прича’ открива низ детаља о понашању српских савезника Енглеске и Француске током преласка српске војске преко Албаније, као и њено извлачење са албанске морске обале и пребацивање на грчко острво Крф.

Новинар РАИ Мила Михајловић за ‘Сведок’ каже:

– До података о стварном понашању Енглеске и Француске према српској држави, војсци и народу, током Првог светског рата дошла сам сасвим случајно. Листајући по својој богатој историској архиви набасала сам на документ Специјалне канцеларије Министарства краљевске морнарице Италије написан 1917. године у Милану. Реч је о заборављеном војном документу под називом ‘За Српску војску’.

Од тада се овом документу губи сваки траг, али и права истина о изvlaчењу српске војске из Албаније која никад није званично изашла на светлост дана.

Трагом провере валидности овог важног документа Мила је кренула пре више година.

Обијала је многа врата широм Италије и Србије тражећи одговор: Да ли неко поседује овакав документ?

Свуда – зид ћутања, али и потврда да се ради о потпуно оригиналном документу који је по свом садржају јединствен, и да други исте, или сличне садржине не постоји, што су јој признали и у влади, а и у Морнарици Италије која је овај документ 1917. године написала за потребе владе Италије.

Са овим документом једноставно нико никада није био упознат, па ни италијанска, а понајмање српска јавност.

Да би се неправда према историјским чињеницама исправила потрудила се Мила Михајловић:

– Документ има изузетну историјску вредност и значај за Србију, као једини постојећи документ и једина архивска грађа из тог периода. За Италију, документ има огроман политички значај, јер открива да је Италија том приликом обавила хуманитарну интервенцију незапамћених размера за коју се и данас може рећи да је највећа и најсложенија у историји. На крају, као потврда да је Италија добро одрадила посао постоји доказ:

Никола Пашић је 22. фебруара 1916. Италији са Крфа упутио писмо у којем пише:

‘По завршетку транспорта Срба из Албаније, изражавам најискренију захвалност Краљевској влади за моменталну и ефикасну интервенцију Краљевске морнарице Италије, као и за рад свих органа власти, хвала што се евакуација извршила брзо и на најбољи могући начин’.

Од 12. децембра 1915. до 29. фебруара 1916. године, италијанска морнарица је из Албаније евакуисала приближно 300.000 српских војника и избеглица (у књизи каже „260.895 српских војника и избеглица” – ИП), 24.000 аустријских војника – заробљеника српске војске, 10.153 коња, 68 топова и 300.000 тона хране и материјала. (Вероватно према италијанским изворима, госпођа Михајловић изриче „разумну претпоставку да је у јесен 1915. године из Ниша на пут преко Албаније кренуло између 35 и 40 хиљада заробљеника”, те да је „транспорт заробљених аустроугарских војника из Валоне на Азинару трајао од 16. децембра 1915. па до 8. марта 1916. Од 16. до 30. децембра из Валоне је испловило десет лађа са укупно 21.388 заробљеника. Од 2. јануара па до 8. марта, седам лађа је на Азинару превезло још 2.618. заробљеника. Укупно нешто више од 24.000 српских заробљеника превезено је тамо за мање од два месеца”.

На другом месту, у истој књизи, госпођа Михајловић пише да је „на Азинару стигло 22.000 војника и 800 официра”. Она још цитира и сведочење др Антона Јехарта, лекара и официра, једног од тих заробљеника, објављено 18. фебруара 1920. године у немачком листу „Marburger Zeitung”, што је спљетски „Јадран” пренео 18. марта исте године, да је „од оних 30.000 што су их укрцали у Валони, остало на животу само 5.000. Осталих 25.000 нашло је свој гроб на отоку Азинари”.

На истом месту читамо и нешто што је подалеко од оног „залога хуманости” из наслова њене књиге: „Талијански су војници покушавали да бичем и батином утјерају у заробљенике дисциплину. Злочином су сматрали, ако је неко хтио узети двије чаше воде, па су га смјеста кажњавали батином. Заповиједник и часници су то допуштали” - 20, 60, 64, 66, 71).

„Са војском је евакуисана и српска влада, војни врх, парламент, интелигенција, велика количина злата и сребра и готовог новца, архиве, краљ Петар I Карађорђевић и регент Александар.

Обављено је 248 пловидби и употребљено 350 лађа, читав посао је обављен уз огроман ризик од потапања бродова од немачких подморница (Сумарена).

У истој операцији, евакуисано је и 6.000 црногорских војника, добровољаца из Херцеговине и Боке, и краљ Никола I Петровић (1841-1921) са породицом.

Како каже Мила Михајловић подвиг италијанске морнарице, до сада је остао скоро непознат, а увек су у први план истицане заслуге Француске и Енглеске, иако је њихово учешће у операцији извлачења српске војске из Албаније било вишеструко мање него што смо ми то истицали током последњих 100 година... Најтежи део посла око спасавања српске војске извела је италијанска морнарица.

Читав посао спасавања српске војске, цивила и аустроугарских заробљеника са обала Албаније може да се упореди са оним што се догодило током Другог светског рата између 25. маја и 3. јуна 1940. у Денкерку на северу Француске, када је евакуисано преко 300.000 енглеских и француских војника. Та евакуација била је одлучујућа за победу Савезника у Другом светском рату, баш као што је то била у Првом светском рату евакуација Српске војске из Албаније.

Документ Морнарице Италије, каже Мила Михајловић, открива још један кључни детаљ, српски војници нису са обала мора Албаније пребацивани одмах на грчко острво Крф, већ су прво пребачени у Италију, па тек онда на Крф.

Господа Михајловић истиче да се 100 година јавност бавила историјским фалсификатима.

Документ Морнарице Италије – ‘За српску војску’ је веома битан, јер ко зна шта би се догодило на мапи Европе да Италија није извукла Српску војску из Албаније.

Неко је очигледно хтео да сакрије да је после спасавања српске војске из Албаније та иста реорганизована војска одлучила исход Првог светског рата?!

Иако су Енглези и Французи преузели обавезу извлачења српске војске из Албаније, они су задржали став, да је српска војска изгубљена за сва времена и да се мртвацу не може помоћи тако да им се није ни журило.

Срби су били осуђени на пропаст.

Овај документ све то у потпуности открива. На питање: Откуд Италија у читавој причи, ако се поуздано зна да је почетком Првог светског рата Италија била у савезу са Немачком и Аустроугарском, Мила Михајловић каже: Италија је иступила из тог тројног пакта у тренутку кад је Аустроугарска напала Србију и желела је да остане неутрална. На молбу Француза, Енглеза и Руса, Италија се прикључила савезу Антанта. Наравно, за то је требало да буде територијално награђена након рата: Далмацијом, Албанијом, Истром, грчким острвима Додеканеза, Анталијом која је данас у Турској, и другим. Рат се завршава, савезници су победили захваљујући Италији и Србији, Русија више не постоји, на сцени су Енглеска, Француска и САД земља која се први пут појављује као важан чинилац на међународној сцени. Овим земљама не одговара да Италија буде та која ће бити главна на Медитерану. Ове земље поништавају важећи уговор о савезништву са Италијом и фактички Италија – од земље победнице – постаје земља губитник! Скоро ништа што јој је обећано Италија није добила, сем милион мртвих и седамсто хиљада инвалида.

После свега, тврди Мила Михајловић, требало је савезницима да смисле причу ко је спасао Српску војску, е тада и онда креће она 'Лађа Француска' коју и данас певамо... Истина, било је пуно француских лађа, али да возе Србе са Крфа за Солун, па на фронт! Кад је требало спасавати Србе, била је, ту и тамо, по нека лађа француска, али највећи део посла око извлачења Срба обавила је Италија и нико други.

На питање: Зашто је овај тако важан документ заборављен, Мила Михајловић каже:

– И тада је вођен медијски рат, а Италија је била жртва медијског рата! И зато је херојски гест Италије, која је спасла Србе и Србију, по мерилима Енглеза, па и Француза,

морао бити заборављен, а спасавање Срба из Албаније приписано је у највећој мери Французима и Енглезима, који вероватно прстом не би мркнули да им Руски цар Николај није запретио да ће изаћи из рата, уколико не крену у спасавање Срба из Албаније. (Тачно, али госпођа Михајловић неће да зна да су Италијани кренули у поменути „највећу хуманитарну акцију свих времена” тек када су им то наложили Енглези и Французи. Дотле, они су се врло трудили да „помогну” србско умирање на арбанашкој обали – ИП).

Сто година је о свему овоме био изгубљен траг. Нестало је сећање на огромну помоћ Италије без које, вероватно, данас свет не би био овакав какав познајемо. Те страшне зиме, са обала Албаније спасена је суштина, кичмени стуб, срж националног бића Србије. Послератна идеолошка уплитања учинила су да на све падне вео заборава.

Оцигледно да долази време отрежњења и буђења националног српског бића.

Време је да се Србија захвали Италији и да исправи своју неправду према овој земљи. Јер уместо захвалности Италији после завршетка Првог светског рата, Србија је утапањем у нову државу Срба, Хрвата и Словенаца, са Италијом ушла у жесток спор око територијалног разграничења у Истри и Далмацији, које је данас у рукама Хрватске.

Оно што је сигурно, поносна што је Српкиња, Мила Михајловић је земљи у којој већ више деценија живи, Италији, проналажењем и штампањем овог документа, подигла самопоуздање и хуманитарни рејтинг.

Уједно књигом „ЗА СРПСКУ ВОЈСКУ – ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА ПРИЧА” Мила исправља стогодишњу историску неправду”.

Запамти, Читаоче, зарад упоређивања

Из онога што је записано на претходнихх седам-осам страна, ваљало би, само зарад повремених упоређивања с оним што ће бити испричано до краја ове књижице, имати на уму бар понешто од онога што нам госпођа Мила Михајловић саопштава о хуманости италијанских морнара „у одисеји пакла” у којој се србска војска нашла на самом крају 1915. и почетком 1916. године:

– Документ на основу кога је настајала књига госпође Миле Михајловић писан је 1917, скоро две године по описиваним догађајима, а откривен је „случајно”, пошто је, као „заборављени војни документ” био „очито намерно затурен”, баш као да је, ако је истинит, Италијанима било до „намерног затурања”, те се „100 година јавност бавила историјским фалсификатима”;

– Уз причу о „намерном затурању” једнога „важног” документа подмеће се, да ли из незнања, да ли злонамерно, и „погрешно испевана” песма „Креће се лађа француска”, песма настала 1917. године и посвећена србским ратницима који су са Солунског фронта одлазили у Бизерту (на дуг и опасан пут, пошто су многи од њих страдали у нападима немачких подморница), како би тамо залечили своје ране и вратили се у борбу;

– У потрази за одговором да ли неко поседује овакав документ” јер се „овом документу губи сваки траг”, свуда се налазило на „зид ћутања”, као „потврда да се ради о потпуно оригиналном документу који је по свом садржају јединствен, и да други исте, или сличне садржине не постоји”, из чега изводи закључак да „са овим документом једноставно нико никада није био упознат, па ни италијанска, а понајмање српска јавност”;

– Књигу о „величанственој акцији спасавања око триста хиљада људи, српских војника, цивила и аустроугарских заробљеника од стране италијанских морнара, уз помоћ британских и француских снага”, писала је „по сугестијама и саветима академика Живојиновића”, с тим што је у њој „дала посебну тежину размишљању: зашто је баш Италија спасла Србе и то питање оставља отворено”;

– Иако је „то питање оставила отворено” (да ли као грешку у размишљању, или у писању, да ли неопрезно, или како друкчије), она казује да је „Италија... обавила хуманитарну интервенцију незапамћених размера за коју се и данас може рећи да је највећа и најсложенија у историји”, а да је „Италија добро одрадила посао постоји доказ” – писмо којим председник србске владе Никола Пашић захваљује италијанској „Краљевској влади за моменталну и ефикасну интервенцију Краљевске морнарице Италије”;

– „Овај тако важан документ заборављен је” јер је „требало савезницима да смисле причу ко је спасао Српску војску... И зато је херојски гест Италије, која је спасла Србе и Србију, по мерилима Енглеза, па и Француза, морао бити заборављен, а спасавање Срба из Албаније приписано је у највећој мери Французима и Енглезима”, иако је „највећи део посла око извлачења Срба обавила Италија и нико други”, а онај *мањи део* до целог посла – нико;

– „И онда креће она чувена ‘Лађа Француска’ коју сви и данас певамо...Истина, било је пуно француских лађа, али да возе Србе са Крфа за Солун, па на фронт”, а где друго ако већ тврди да је „неко очигледно хтео да сакрије да је после спасавања српске војске из Албаније та иста реорганизована војска одлучила исход Првог светског рата?!” јер су „савезници победили захваљујући Италији и Србији”;

– Италија је из војног савеза с Аустроугарском и Немачком иступила „у тренутку кад је Аустроугарска напала Србију”, све са циљем „да остане неутрална”, мада је са „другом страном” било договорено да за ту „неутралност” буде „територијално награђена након рата: Далмацијом, Албанијом, Истром...” али „скоро ништа што јој је обећано Италија није добила” – по правилу да „морал који се нада на гради није морал, то је неморал”;

– „Време је да се Србија захвали Италији и да исправи своју неправду према овој земљи. Јер уместо захвалности Италији после завршетка Првог светског рата, Србија је утапањем у нову државу Срба, Хрвата и Словенаца, са Италијом ушла у жесток спор око територијалног разграничења у Истри и Далмацији”, што би значило да је Далмацију и Истру требало предати Италији, нарочито због тога што су разбијањем Југославије припале Хрватској;

– А уза све то, њој је познато да Французи и Енглези „вероватно прстом не би мрднули да им Руски цар Николај није запретио да ће изаћи из рата, уколико не крену у спасавање Срба из Албаније”.

Будући да је све то познато госпођи Мили Михајловић, она посредством београдског „Сведока” нуди и непосвећенима да се упознају са сведочењем Паола Ђорданија, једног од оних који су дочекали србске војнике, можда у Валони (макар то сведочење ништа и не казивало о „извлачењу Срба” с арбанашког приморја):

„Ништа није било живо сем душе.

Изглед српских војника у повлачењу био је више него страшан. Ево описа из пера очевица, Паола Ђорданија:

‘Било их је на стотине, на хиљаде, на десетине хиљада... Сви укочени од грчева у празном стомаку, сви заједно уклештени у чељустима глади и жеђи, жртве битке, најстрашније, бијене стотину дана и стотину ноћи, стиснутих зуба, битке са својим изнуреним телом стављеним на све могуће муке, битке са блатом и стењем, са колером и гангреном. Имали су сви исти израз на лицу на ком се читала грозница и глад. Удубљене очи укоченог стакластог погледа биле су последњи зрак живота, а на угловима уста трагови зеленкасте осушене пене од исповраћане траве. Скоро сви, чим би ногом дотакли обалу и угледали море, падали би на песак, непокретни, у скамењеном грчу, као да им је та визија, тај сан током дугог марша ужаса, сада најједном застао, херметички затворен, заробљен испод скореле коже на костима, у последњој преосталој капи крви.

Ниједно поприште битке није запамтило оволику патњу, толике страшне муке, нити је могуће замислити ишта црње и грозније од изгледа тих људи обложених прљавштином, израђаваних дугим ходом, заражених најодвратнијим болестима, а ипак тако страховито живих у телима у распадању... Од хероја који су децембра 1914. протерали и уништили Поћорекове армаде, у њиховом телима ништа више није било сем душе... Величанствено херојство као да се згуснуло и сво сажело у физичкој трагедији свакога од њих. Цела Србија умирала је у физичкој трагедији свакога од својих синова, али је и у агонији сваког Србина блистао понос расе јунака што су пред страним јармом одабрали смрт”.

„Сведоку” је само преостало да реченом документу, да ли по редакцијској логици, да ли као личном ставу Миле Михајловић, дарује врхунску оцену:

„1. коначно попуњава празнину у српској историографији, документујући архивском грађом период од 5 месеци током Првог светског рата, од почетка децембра 1915. када српска војска улази у Албанију, па до 4. априла 1916. када је званично завршена евакуација српске војске на Крф;

2. открива чињеницу да је италијанска морнарица евакуисала у Италију (а не на Крф) целокупну српску војску и још око стотину хиљада српских цивила, укупно око 300.000 особа, чиме је обавила највећу и најсложенију хуманитарну операцију свих времена;

3. да је српска војска касније, и то из Италије, пребачена на Крф и у Бизерту; и у томе су највећи удео имали италијански бродови, уз релативну помоћ француских и енглеских;

4. истиче дивљење италијанске војске и народа према српској војсци и народу, он је права ода Србији и Србима”.

Ево документа

Све што је изложила у разговору са новинаром београдског „Сведока”, госпођа Михајловић засновала је на ономе што је објавила у својој књизи *Италијански морнари за српску војску : Залог хуманости у одисеји ђакла (1915-1916)*, Београд 2017, стране 160-173, као „интегрални текст до сада српској историографији непознатог италијанског војног документа ‘Италијански морнари за српску војску’”. За ову прилику, документ је преведен на српски језик и по прву пут се објављује, с намером да, као вредна архивска грађа, попуни досадашњу празнину осталу у српској историографији. Неправедно запостављени материјал, потресно је сведочанство историјских збивања, колико трагичних, толико величанствених у својој хуманости.

Сачињен је по налогу Специјалне канцеларије италијанског Министарства морнарице почетком 1917. године и један је од ретких, још постојећих оригиналних докумената (мисли се на спис *Италијански морнари за српску војску* - ИП) сачуван од заборава. Сачувао га је у својој приватној архиви италијански морнарички санитетски официр Доимо Каче (Doimo Cace), учесник евакуације српске војске и

народа из Албаније. Пре неколико година, његови потомци одлучили су да тај документ поклоне аутору ове књиге (госпођи Мили Михајловић, мада остаје нејасно због чега тај „документ” није поклоњен некој државној или научној институцији у Италији – ИП), документ чуван и подарен као залог пријатељства два народа, залог хуманости, прекаљен и потврђен у одисеји пакла.

У њему је једноставним језиком забележено искуство италијанског морнара, члана посаде италијанског брода ког су ратне прилике претвориле у болницу упућену на обале Албаније да прихвати српске болеснике и рањенике. Морнари су преко ноћи постали болничари. Сведочење аутентично и страшно, што у стомаку и у грлу читаоца оставља грч тескобе и немоћи које га поистовећују са протагонистом. Исказ потресан и мучан у својој људској искрености, испричан непосредно након догађаја (а на другом месту каже се да је настао 1917, у Милану, у Специјалној канцеларији италијанског Министарства морнарице, најмање пуну годину после описаног догађаја – ИП), не тражи даља објашњења и коментаре. Тек једну напомену, да је оно што се на овом броду болници дешавало, било једнако за све бродове болнице у данима евакуације српске војске из Албаније. На страницама што следе, остављени су неизмењени наслов и поднаслови, а сачуван је оригинални стил нарације и језик времена у коме је документ настао” (20, 160-161).

„Италијански морнари за српску војску

Наређење да идемо у Валону затекло нас је наред пучине, на путу за Италију, након што смо седам месеци провели транспортујући британске рањенике из Дарданелија у Енглеску. У Валону смо стигли 28. фебруара, док су последњи здрави српски војници на нашим лађама испловљавали, одлазећи на Крф или Бизерту, у пратњи наших лаких борбених бродова, будних стража којима иде захвалност што је Србија сачувала војску од безбројних непријатељских замки на Јадрану.

Наш је брод, брод бола. На њега стижу са удовима изрешетаним митраљезима, здробљени, унакажених тела чији су делови остали на бојишту. И ми, они што месец за месецом прихватамо тај збир бола и агоније, који познајемо сваки дрхтај и сваку слабост тела, који знамо све погибелји рата на копну и на мору, ми који смо били убеђени да смо већ све видели и упознали, све патње

препатили, тек сада појмимо да изван и преко сваке досад знане ране од топа и челика, постоје оне које рат доноси, а којима није дан јад на свету није раван, муке које ни Данте грешницима свога пакла није наменио.

Еџодус

Када се повлачење српске војске под ударима непријатеља претворило у истински пораз, најснажнији пређоше границу и уђоше у Албанију и, хранећи се последњим што су имали, могаше да се дугим маршем домогну обале Јадрана, Драча и Валоне, одакле су их наши бродови, уз помоћ енглеских и француских, пребацили у луке и острва одређена за њихов прихват. Иза најјачих јединица заостали су, без ичега у земљи без ичега, тридесетак хиљада људи: они најслабији и они којима је припало да буду штит повлачења, бедем и заштита главнини војске.

Тих јадника ми идемо да покупимо оно што је преостало, а за њихов марш мало је рећи да је одисеја пакла.

Све је низ стеновитих врхова које прате непроходне шуме, а смењују велике мочваре. Кроз планине и долине, само су козји путеви што повезују насеља. Ти путелци за путника који се изгубио значе село, а то значи гостопримство и спас, али онима који беже, за њих означавају места којих се треба клонити.

Јер Срби су морали да се чувају и плаше Албанаца ништа мање него глади. Одбојност Албанаца које су аустријски агенти подстрекавали и новцем поткупљивали, била је за ове несрећнике најгори непријатељ. И тако се дужина њиховог пута удвостручила. Морали су свако село да заобиђу, да се држе шума и сакривају по каналима дању, а да се крећу само ноћу. Да их испрва бије киша и невреме, а касније мори камена пустиња, крш без воде. Без хране, без коре хлеба, без ичега. Ничега на дугом путу. Хранили су се травом, корењем, црвима. Током последњих дана марша јели су и лишће са дрвећа, све док су имали снаге да га дохвате и откину. Тек покоји Турчин нашао се каткад да им пружи погачу, коју им је наплаћивао од 50 до 100 лира.

А могао је да купи само онај ко је имао да плати златом.

За српски новац, Турци нису хтели ни да чују. Неки инжењер успео је да се домогне погаче тако што је за њу дао коња, за коња који је требало да га однесе до спаса. Али глад беше јача и страшнија од свега. За хлеб и парче сира, српски народни посланик је Турчину дао брилијантски прстен.

Стигоше у крај пуст, скоро ненасељен. Марш је постао бржи, а глад још већа. Невоља, немоћ, недостатак воде, произвели су прљавштину која им је фаталнија од глади. Заразе, тифус и колера,

почели су да харају њиховим редовима десеткујући их. На сваком станишту, после сваке етапе, земља је прекривена несахрањеним телима. Последњих дана марша, смртност је достигла шездесет, а на крају осамдесет процената. Више нису ни ходали, вукли су се и пузали. Остали потпуно без снаге, падали су на земљу изнурени и ниједна рука није се према њима пружила да их подигне, јер ниједна рука за то више није имала снаге. Где би пали, тамо би и остали: агонија неизрецива! Од границе Србије па до мора, два месеца марша: путања обележена трагом људских лешева и цркотина.

Трагедија

‘Море!’ – била је њихова реч водиља: стићи до мора. Стизали су у групама или појединачно, сливали се са свих страна као набујала река када се излије из корита, па у хиљадама поточића јури да се улије у море. Долазили су преко непроходног камењара ког се вода једва дотакла, путем јединим могућим за људску стопу кроз опоре албанске планинске венце. Ишли су ка мору, једином путу спаса, корачајући, вукући се, котрљајући се.

Малене лађе непрекидно крстаре дуж обале не марећи за непријатељске заседе, прикупљајући то јадно, распршено људско стадо. Када би се напуниле, допловљавале би до нас да пребаце свој људски терет, па да се поново врате и да укрцавају, укрцавају.

Када су подно бокова нашег брода стигли први препуни бродоћи, морали смо да згранемо, широм да отворимо очи, да себе уверимо да нисмо жртве неке ноћне море, јер је трагична непомићност тих људи на дереглијама испрва наводила на помисао да, уместо болесних или рањених, оне довозе пирамиде лешева. Но, када је бродоћ пристажући ударио у бок брода, маса тих тела без покрета је уздрхтала, понека рука се подижући устумарала и поново пала. А онда, као да ју је неки животињски покрет померио и скроз њоме прошао. И када је та људска гомила живих лешева почела да се комеша, наједном нам је до свести допрла величина, тачна и прецизна, трагедије коју људски род још није видео.

Чекр са полугом спушта на нашу лађу носила са којих, двојицу по двојицу, јаднике прихватају преко зида палубе пресамићени морнари. Подижу их и на рукама пребацују и спуштају на мост који је, за пар минута, потпуно крцат. Еј, какав стравичан приказ!

Није приказ малаксаких људских бића што клонули падају и пљуште по палуби тај што је запањео наше навикле очи, нити њихова мртвачка непокретност у коју моментално западају на дрвеном бродском поду као особе на издисају, већ је оно што запрепашћује, пред чим се занеми, оно што пробада срце и стеже душу, приказ неизрецивог чемера и јада коме још нема имена, јер сачи-

њен од прљавштине, изгладнелости, од инсеката и црва који се мигоље у њиховим ужасним ранама!

То су живе лобање, искежене маске на којима је боја лица нестала под љигавим слојем љуске, сачињене од свих могућих неописивих прљавштина нагомиланих у три месеца усиљеног марша, у стотини ноћи које су преспавали голи на ледини, залепљени и набијени знојем, смрдљивим знојем из разјапљених рана, угрушцима крви. А испод те прљавштине и кроз њу, роје се разбеснели инсекти који немају ништа више да прождеру, а да то глад већ није прождрла на тим костурима. Кроз прљавштину и на њој, једва завијене смрдљивим крпама, желатинастим и лепљивим, из блатњавих раскиданих униформи, извирују стравичне ране, дубоке као пећине, у гангрени, из којих врве одвратни паразити као на живим мртвацима.

Мораш да склониш поглед и да запушиш нос. Призор је одвратан. Смрад тела у распадању неподношљив. За трен, ваздух га је препун. Да би се ту остало, мора да се прибегне солима.

Тако непокретни, у свим положајима, изгледају више као животиње, а не као људи. Поглед им је угашен, упао у плавичастим и дубоким шупљинама и стакласто укочен. Лица су сва у јагодицама и чељусним костима, изнад чега је само затегнута кожа. Мишићи лица као да су у муци сачинили мрежу да би задржали кости да не поиспадају. Усне су згрчене, зуби стегнути. Испод грла је удубљење које иде све до прсне кости без трунке другог ткива сем коже. Подно пупка, уместо стомака, бунар. Ребра се јасно виде под провидном кожом. Увучен карлични појас наводи на помисао на стомак без црева. Рекло би се да су ти живи људи мумије. Њихов дах нема више ритма. Сви су без гласа, чак без иједног јаука. И сам јецај био би за њих превелики напор. Ништа више. Само бол, грч који се скаменио.

Умиру од глади, умиру од изнурности, умиру од прљавштине. Немогуће је пронаћи ишта слично са чим би се могло направити поређење у скали људске подивљалости. Чак ни у повлачењу из Москве. Тада је Наполеонова војска имала бар снега ако не воде, да пије и опере се. А ови људи су и по десет дана узастопно ходали, без да су имали и гутљај воде да попију. Колико ли је дана прошло да нису јели?

Од стотинак пребачених на палубу из првог бродића, само један је способан да остане у седећем положају. Мученик помера усне за реч коју не успева да изговори. Морнар претпоставља да тражи хлеба и журно одлази у кухињу да му га донесе. Угледавши земичку, очи изгладнелог су заблистале од похлепе и покушава да испружи руку, али она пада, неспособна, а преко зенице му прелази

вео бола и безнађа. Морнар откида злогој и приноси му га уснама. Види се из контракције мишића напор који чини покушавајући да отвори уста, али узалуд, зуби остају стегнути у грчу вилице.

Мишићи вилице су изгубили своју динамичну снагу. Јадник чини још један беспомоћни покушај, као блесак бунта: последњи напор исцрпео му је сву преосталу снагу и онесвестио се.

Али трагедија глади кулминира на још вишем нивоу, расте, буја, или боље речено, иде још ниже, још бестијалније ниже у деградацији људског бића.

Један болесник, на самрти од колере, спуштен на палубу је повраћао и онда клонуо, мртав. Онај крај њега, равнодушно, врховима прстију бирао је из исповраћене масе чврсте грудвице и јео их похлепом лопова...

Прва ѿмоћ

Дереглија је испражњена и враћа се на обалу по нови људски товар. На палуби куља. Врви од непокретних тела, редова лешева, разбацаних удова, приљубљених, у свим позама које може да заузме тело остало без кичменог стуба, без нерава, пало као плуснуто на тло.

А свом том разасутом људском месу, голом или ту и тамо замотаном у рите, млитавом и мокром, прекривеном инсектима, испуњеним смртоносним заразним клицама, што полаже у нас наду за неко далеко васкрснуће, као да је приказ Дантеовог пакла, небулозан, у контурама, нејасан као у сну. Али ни трачак сна не навире из тих угашених очију, не препознаје се ништа у тим телима која не откривају ни наговештај покрета, па ни унутрашњег. Без трага су живота.

Постоји и у инерцији највеће људске нирване нешто динамично, што открива вољу духа да преживи, осећај увек будне жеље за животом, непрекидни мождани рад који се примети у трзају мишића, у откуцавању вене, у најблеђој обојености коже. Дрхтај жеље, дах живота, нагон који је јачи од непокретности, јачи од сна, јачи од факировог отуђења.

У овоме бдењу живота више као да нема. Ови живи су већ лешеви. Са тих још живих лешева као да је нестало свако људско обележје, свака фибрила мисли се загубила, угасила, угушена у вртлогу урагана патње. Били су више него подивљали, били су уништени. Из тог људског покошеног сена није више извирао живот, само одвратни смрад тела у распадању, способан да од себе отера свако јеванђељско милосрђе.

Требало је да прође неколико минута да би морнари победили тај први утисак гађења. Што је и људски разумљиво. Али је че-

та лекара, која је одмах улетела у тај пакао, галванизовала отпор болничара.

Ти смерни безимени хероји, надносе се над Србима и почињу да их ослобађају њихових одвратних рита.

Херојска је храброст такнути, хватати, кидати и свлачити са њих крпе које вам на рукама остављају смрдљиви гној и паразите свих облика и боја, дотицати и окретати тела у распадању прекривена вишеслојним нагомиланим изметом. Немогуће је описати њихова гола тела. Скелет се не може ни са чим упоређивати, јер скелет нема ране, скелет не може бити ни прљав. Можда неку идеју може да пружи библијска слика логора изгладнелих губаваца.

Па ипак морнари болничари узимају у наручја та грозотна тела, на рукама и преко рамена их носе у купатила након што су их напојили, силом им отварајући згрчене вилице, сипајући им кроз стиснуте зубе топло млеко и коњак, да им бар мало врате снагу.

Купање им је потребније од било каквог напитка.

Док им свлаче одећу, двојица им на рукама умиру. Трећи је умро док су га пребацивали из бродича на палубу брода болнице, друга двојица чим су их окупали. А сви млади, између двадесет и двадесет пет година.

Купају их само болничари и лекари, квасе их, сапуњају, трљају, скидају са њих прљаву скраму милосрђем, нежношћу која погађа душу.

Када их избришу и осуше, поново их подижу и у наручјима носе и полажу на већ спремен кревете, где се покушава да их се оживи и поврати рационалним оброком, оним које њихови стомаци могу да приме, ратујући истовремено са тифусом и колером, заразама што ипак за њих нису најопасније болести.

У међувремену, стигао је са обале нови бродич и свој људски терет искрцао на палубу брода болнице. И поново све испочетка, данима, ноћима, без краја.

Подухват постаје све тежи. Превелики их је број за један брод болницу, превише их је да се сви одједном медицински збрину. Прави се селекција, одређују приоритети. Трчи се ка најслабијима, а за касније се остављају они који су међу најхитнијима, мање хитни.

Горња палуба се зачас претворила у амбуланту. Боце са кисеоником лете из руке у руку, диетил-етар, напици за јачање. Ради се френетично. Док овде један лекар даје инјекцију, тамо други даје вештачко дисање. Гробна тишина. Команде кратке и суве излазе из лекарских уста, у једној речи. Време се овде граби, време овде значи живот. Тренутак у ком касни инјекција, односи у неповрат један живот. Сваки морнар болничар покушава да уради за стотину. Смрад кужи, шири се, обузима мучнина, гађење. Али ко сад још

помишља на задах, коме он уопште допире до свести? Капелан кружи кроз редове умирућих као црни дух на попришту агоније.

А ипак, ти живи скелети сачували су снагу воље, жељу за животом толико снажну да су неки од њих успели да стигну до мора, а да осам дана ништа нису окусили. Врхунац људске издржљивости. Међутим, како је њихов завет испуњен, највиша жеља остварена, призор мора, осећај спаса их је убијао. Издржати од шездесет до стотину дана неизрецивих мука, да би стигли на циљ и – умрли...

Несхватљиво је, необјашњиво, како су неки уопште могли да ходају са толико отеченим, израњављеним стопалима која крваре, ишчашеним, са ранама у којима је гангрена увелико узела маха. Доктори су запрепашћени, не верују властитим очима. Снага воље је победила законе природе. Људи који су већ десет дана били мртви, још су живели. Ритам живота снагом воље и духа, чудесно је надживео и победио уништену материју.

Сада се већ број стотина пристиглих загубио у мноштву, стотинама се више и не броје они најтежи случајеви. Неки умиру на путу између обале и брода. На стотине су затечени већ мртви на риви. Затичу их у групама, на гомили, сви помрли, један преко другог. Падају тако, сви заједно, обично загрљени, чврсто се држећи, припијени и стегнути, можда да би се тако један уз другог угрејали у међусобном контакту својих изнурених тела. У једној од таквих хрпа проналазе четворицу живих испод тројице мртвих.

Пронађен је леш једног младића који је свом снагом зубима загризао мишицу свог суседа. У устима другог умрлог, пронађен је комад дрвета, који је овај дуго сисао и жвакао. Трећи је имао комад ђона од ципеле, четврти комад глине.

Мртви се сахрањују како се стигне и може. Они у којима је још увек дашак живота, транспортују се на брод болницу.

Ђуљиви хероји

Усред безмерне трагедије, заблистало је узвишено тихо херојство смерних бића што се крећу у полутами крај уских малих кревета и спремно одговарају на сваки вапај, што се боре да отму хлеб из руку прегладнелих мученика који га, на властиту погибел, халапљиво трпају у уста. Па онда даже журе да притрче на нови зов безнађа умирућих.

Гигантски брод снежне белине испресецан орошеним пурпурним крстовима, плута у средишту бескрајне флоте бојних крстарица и транспортера, у великом друштву живи своју трагедију у најцрњој, најмучнијој и најстрожој изолацији.

Чини се као да на себи носи терет есхиловских удеса, да над њим лебди стравичан злодух са канџама. Нико од овог брода не бе-

жи, али му нико не прилази. Он враћа из мртвих на запрепашћење живих. Барке препуне лешева, пловеће мртвачнице, усидрене и привезане за крму што чекају погодно време и море да на копно пребаце свој жалосни терет, уносе језу у све што крај њих пролази.

Труде се да их заобиђу у што већем луку. Тако се и брод, мало помало, осамљује и искључује из света живих. Још од зоре, између других бродова све врви од живости. Лађице, барке, чамци, одлазе и долазе. Сва лука се буди, покреће, јури. Само око нас огледало воде ћути, празно. И тај делић морске пустиње у центру френетичног мравињака, тај брод као уклет, напуштен и потпуно пуст, изван сваке бриге, ког нашироко заобилазе на хиљаде пловила, ти огромни крвави крстови што вире и уздижу се из његовог трупа, ти чамци које љуљају таласи привезани уз његове бокове препуни људских лешева, у свему томе има неке нестварне страве и не може да храбри, сем да застраши и утуче. Сви ми на броду изгледамо као туђинци, ми, овде, уљези без права да учествују у разговору који допире са хиљаде пловила свуд наоколо, од јутра до мрака, жагора што сједињује и братими бродове.

Посада је изгубила сваки контакт са својом дојучерашњом браћом. Ненамерно, природно, сви су је одбацили, заточили. Ови спасиоци застрашују. Ови хероји над херојима, непрекидно, сталожено, постојано усправни на првој линији фронта, на ивици рова пред убитачном паљбом епидемија и зараза, бивају одбачени. Заузврат, за њихово најелементарније људско пожртвовање, њих се изољује, брутално одбацује. Само пар пута на дан долазе им посете, посећују их велики теретни чамци доносећи им свакодневне госте, болесне и умируће. И ево их где опет изгарају у пакленој журби, у ватри френетичног рада, у напору без краја и конца што не зна за предах.

Лекари деле њихову судбину. Али најпонижнији и најтежи посао је на болничарима. На њиховим лицима се урезала туга која сумира и изражава сву бол што потреса утробу брода. Чини се да ће сваког момента пасти, преморени од несанице и напора, а нико се не жали на умор. Изгубили су осећај и нагон за сном. Задах и мучнина су их скоро одучили да једу. Груби, ћутљиви морнари, обучени за живот и битку са најјачим непријатељима, типично морнарском способношћу да се прилагођавају, наједном су се претворили у спретне и милосрдне Самарићане.

Колико хиљада ових јадника дугују живот пажњи, пожртвовању италијанских морнара!

Али напор човечјег организма има границу. Само трагични калейдоскоп као да нема предах. Пуних шездесет дана, и дању и ноћу, нови болесници непрекидно су стизали и, како је сваки дан

који би прошао за Србе у повлачењу што су одоцнили био само још један дан више проведен у патњама, муци и одрицањима, они су на брод стизали у све горем стању и била им је потребна још већа пажња и нега.

Ко ово пише (Antonio Garibaldino Quattrini, *I Marinai italiani per l' Eserciti Serbo*, Roma: Ufficio Speciale del Ministro della Marina, 1918 – можда је „1918” штампарска грешка, пошто госпођа Михајловић која је италијански текст превела на србски, говори о 1917. години – ИП), био је на броду ‘Ломбардија’ кад је избила епидемија (у Рио де Жанеиру, децембра 1895 – ИП) и са језом се сећа агонија у лазарету на Великом острву и огромном задатку који је пао на малобројне преживеле да пружи помоћ и негују оболеле од жуте грознице. Ипак, ни тада не видех толико збир хуманости као у овим морнарима добровољно претвореним у болничаре, што хрле да спасавају судбином осуђену им српску браћу, никада не видех толики узвишени самопрегор морнара према непознатим људима. Нема примера хришћанске самилости који може да се упореди са овим људима што проводе време, иако већ и сами потпуно исцрпљени, негујући болеснике, стрпљиво их и нежно ослобађајући од инсеката да би могли да се одморе. Треба отићи много даље од уобичајене сублимације милосрђа да би се превазишао осећај гађења у ономе ко треба туђим људима, од јутра до мрака, да пере делове тела најизложеније нападима дизентерије.

То и много шта другог су ови морнари два узастопна месеца чинили за хиљаде и хиљаде болесника. А када је број придошлица почео да опада и на крају сасвим престао, као снага воље која их је све време држала и давала снаге да обаве своју дужност и остану на ногама, тако их је најједном страшна болест покосила и, за само неколико дана, кревети трагедије око којих су проводили безбројне сате у бдењу, сада су постали њихови лежачи бола. Од педесетак морнара болничара, колико их је било на броду, преко четрдесет их је оболело, многи тешко, а немали број болест није преживео” (20, 161-173).

Тек неколико коментара

Најпре, ваља рећи да приповест госпође Михајловић о епохалној улози италијанске морнарице у спасавању србске војске по повлачењу из Србије није првина, пошто је о истој ствари, исто тако „навијачки”, још 1922. године писао италијански историчар Луиђи Вилари (1876-1959):

„Деловање италијанске морнарице у помагању Србима је често било игнорисано. Срби су га заборавили или управо

порицали, као што су то чинили и неки од њихових иностраних апологета. Отуд сматрам да би било корисно поновити оно што је тим поводом рекао италијански министар поморства, адмирал Ђовани Секи у Сенату 19. јула 1920. године. Он је подсетио да је транспорт преосталих (ваљда преживелих – ИП) српских војника из лука у северној Албанији, где беху исцрпљени и изгладнели, у Валону, те њихово снабдевање било дело наше краљевске морнарице. Једна савезничка влада, рекао је Секи, затражила је од наше владе октобра 1915. да обезбеди потрепштине Србима, и „упркос готово несавладивим тешкоћама при тој операцији, поготово због непријатељских замки и напада, као и непостојања било каквих пристанишних капацитета на местима за искрцавање, италијанска морнарица је услишила такав захтев (аха, захтев! – ИП) и пребацивања су се одвијала успешно, без престанка” (мисли се, ваљда, само на снабдевање разном робом, а не и на „друго” – ИП). Италијанска Краљевска морнарица је била та која је обезбедила транспорт намирница за српску војску (око 28.000 тона). Свеукупно је било пребачено на тај начин 145.000 српских војника, 25.000 аустријских заробљеника које су ови водили са собом, плус 10.000 четвороножаца и доста материјала. И упркос вазда присутним заседама непријатељских подморница, у читавом том грандиозном подухвату нити један брод није изгубљен, нити је умро иједан српски војник” (ово према *Corriere della Sera*, 20. јул 1920 – ИП). Но, нисмо обезбедили само транспорт несрећних бораца и грађана. Наши војни и морнарички лекари уложили су завидан напор да би им помогли спасавајући хиљаде појединаца од смрти услед глади, исцрпљености и инфекције, пошто су тифус и колера беснели међу Србима. (И овде ваља рећи да, према сведочењу генерала Мондезира, међу Србима тада није било колере и тифуса – ИП). Један енглески писац којег волим да цитирам речито је описао овај труд у књизи (*Archibald Hurd, Italian sea Power and Great Waer* – Лондон 1918, страна 65) за коју би сваки Италијан требало да зна. ‘Даноноћно, напињући се свим средствима модерне науке како би спречили да ово легло куге зарази половину континента (несумњиво, овај Енглез нападао је оној отворено антисрбској групацији која се на самом почетку Великог рата поштапала геноцидном изјавом

Карла Маркса – 1818-1883 – да би срећа за Европу била ако би се Србија могла извући на дебело море и тамо потопити – ИП), војни и морнарички лекари су својим структурама хранили, лечили, превијали и, нежним рукама као у жене, помагали овим јадним људским утварама” (26, 106-107).

Што се тиче садржине „оригиналног документа” госпође Миле, уочљиво је:

- да се италијански брод на који се односи прича, појавио на арбанашкој обали тек 28. фебруара 1916. године, када је највећи део посла око прихвата србске војске и избеглих цивилних лица био скоро окончан;

- да се документ (ако се нечије сећање, увек несигурно – макар написано и после нешто више од годину дана – може назвати документом) бави само „обрадом” несрећних изгнаника на једном једином броду, мада запис понајвише личи на уопштену „лирскоепскодрамску” репортажу о понечему што се с изнемоглим и болесним лицима дешавало и могло дешавати и на другим бродовима, и на другим местима, пошто се у датом „документу” помињу „пуних шездесет дана”;

- да само „најснажнији пређоше границу”, али је прва помисао италијанског састављача овога списка да се на брод, уместо болесних или рањених... довозе пирамиде лешева;

- да на брод стижу лица „са удовима изрешетаним митраљезима, здробљени, унакажених тела чији су делови остали на бојишту”, али како такви стигоше до приморја;

- да на скелетима „нема ране”, што значи да су митраљески меци погађали само мишиће;

- да су „морали свако село да заобиђу, да се држе шума и сакривају по каналима дању, а да се крећу само ноћу”, по непознатом терену, такви какви су били: „здробљени, унакажених тела”, без делова који су „остали на бојишту”, „са удовима изрешетаним”, „пирамиде лешева”;

- да су „и по десет дана узастопно ходали, без да су имали и гутљај воде да попију”, упркос томе што се, ако је температура пријатна, без воде може преживети сто сати, или четири дана; ако је хладно, може се издржати и дуже, али ако је човек изложен физичком напору, као што је то овде био случај, ово се време знатно скраћује;

- да су „пуних шездесет дана, и дању и ноћу, нови болесници непрекидно стизали”, што значи да су пристизали до

почетка априла – а како то није тачно, значи да аутор овог „документа” пише о ономе што се дешавало не само на „његовом” броду него и раније, на другим бродовима;

– да су „тифус и колера, почели да харају њиховим редовима... убитачна паљба епидемија и зараза”, за које после пише да „није колера, него дизентерија”, а тифуса није било;

– да их морнари „носе у купатила након што су их напојили, силом им отварајући згрчене вилице, сипајући им кроз стиснуте зубе топло млеко и коњак”, што ће рећи да су их почелитоварити у бродове у истом тренутку кад су се појавили на обали;

– да „на палуби... врви од разбацаних удова... испуњених заразним клицама”, да је смртност „достигла шездесет, а на крају осамдесет процената, али не рече *од чега*...

Споредно је питање због чега у једном овако „озбиљном” документу не пише у којој је лица брод био усидрен, мада би се по речима да „између других бродова све врви од живости”, да „лађице, барке, чамци, одлазе и долазе... на хиљаде пловила”, морало закључити да се ради о Валони.

Због свега тога, овај спис, такав какав је, својом садржином може површном читаоцу послужити само као „информација” да се некада, негде, нешто, са неким дешавало, али и као подстицај истом том читаоцу да се диви памћењу неке неодређене особе и њеној репортерској вештини да то „нешто”, упамћено само у знацима јер је већ и сам догађај заборављен, пренесе на хартију.

Хуманизам или непријатељство

Оно што је госпођи Мили остало непознато (а могло се сазнати, није то тајна), јесте „оправдање” за италијанско непријатељство према Србима, исказивано свих година током Великог рата, посебно у недељама и данима мучног повлачења србске војске и србских избеглица по арбанашком приморју:

„Италијанска влада је... ступила у преговоре са оба зараћена табора, решена да у погодном тренутку приђе једном од њих, према томе ко ће више дати и ко има веће шансе за победу. На маргини телеграма италијанског краља Виторија Емануела III о разлозима напуштања савеза са Централним силама, немачки цар Виљем II је написао ‘нитков’. Итали-

јанска дволична политика (седење на две столице ‘без предрасуда’ у служби светог италијанског егоизма) већ тада је побудила сећање да је Ото фон Бизмарк назвао Италију ‘шакалом’ која се увек старала ‘да иде иза крупне звери поред које ће моћи да дође до парчета плена’.

Настављајући, дакле, преговоре ‘без предрасуда’ са оба зараћена тора, са Централним силама и Антантом у исто време, Италија је остала неутрална до пролећа 1915. године, пошто се у првим месецима рата није могло назрети коме ће припасти победа. Осим тога водећи италијански државници констатовали су у септембру 1914. године да је Италији потребно најмање шест месеци да би се припремила за активну улогу у рату.

Русија је у почетку рата настојала да обезбеди сарадњу Италије у сламању Аустроугарске и да би је увукла у рат, нудила јој Трст, Трентино и Валону. Италија, међутим, у то време није желела рушење Двојне монархије. ‘Наиме’, пише Херман Вендел (1884-1936, немачки политичар, публициста и историчар, почасни члан Матице србске и почасни доктор Београдског универзитета – ИП), ‘у то време Италијани су били за то да се сачува хабзбуршка држава умањена за јадранску обалу’, која је имала да припадне њима и на којој би ‘подигли заштитни зид против југословенске сеобе народа на море’, како би могли да осигурају своју превлст на Јадрану и ‘да се свуда мешају у балканске ствари’. Али Италија није била вољна да за малу награду уђе у рат. Немачка јој је нудила Ницу, Корзику, Савоју и неке француске колоније у северној Африци.

Ипак, Италија је наставила преговоре са оба блока, уверена да ће лакше од Антанте изнудити територијалне уступке на рачун Аустроугарске, Албаније и Турске на које су се у првом реду односиле њене претензије. Своје конкретне захтеве Италија је изнела владама Антанте најпре 25. септембра 1914, потом их је проширила почетком марта 1915. године, у којима је, поред осталог, тражила Истру, јужну Хрватску, Далмацију до реке Крке и острва уз источну обалу на Јадрану. Италијанске захтеве подржавале су енглеска и француска влада. Али, до споразума није дошло, јер је Русија, из обзира према Србији и Југословенима, заузела негативан став према италијанским претензијама. У међувремену,

италијанска влада склопила је споразум са Румунијом, који је требало да послужи као основа за шири савез држава са подударним политичким циљевима и који би имао задатак да „обузда балкански славизам протутежом коју би чиниле Грчка, Румунија, Албанија и Турска са нашом (италијанско-румунском) премоћи.

Италијани су се нарочито трудили да спрече стварање југословенске државе. У случају, пак, распада Аустроугарске, Италијани су радили на томе да се од централних и западних југословенских покрајина, које не би ушле у састав њихове државе, односно од ‘дела Далмације, почевши од Метковића па идући на север, са делом Босне и Славоније образује католичка провинција’ под утицајем Рима, која би служила као препрека југословенском уједињењу. Прозревши те планове, Сазонов се 2. марта 1915. године успротивио увлачењу Италије у рат уопште, јер су њене амбиције доводиле у питање реализацију руског плана о ‘словенској конфедерацији на Балкану’ (24, 40-41).

Заиста, шта се то „тамо” дешавало

Повлачење арбанашким приморјем

Састављачу ове књижице, еда му се не би замерило за пристрасно препричавање, чини се најприкладнијим да, ослоњен на документацију о непријатељском држању италијанских власти према Србима на *Голџоје вису* и савезничком труду, нарочито руском, да то непријатељство неутралишу својеврсном принудом, настајалу пре стотинак година, као и на историчарске и публицистичке текстове писане одонда до нашега времена, највећи део расположивих сведочанстава пренесе, да ли у целости, да ли у одломцима, према потреби, у облику у коме су настајали (наредбе, извештаји, преписка, телеграми...) или представљани научним круговима или лаичкој јавности.

Баш тако, уз ризик да се наредне стране у овој књижици назову *џраћом*, можда корисном за доцнију обраду једне поприлично запуштене теме.

Пашић – Спалајковићу. Прилике у којима се србска војска нашла половином децембра 1915. године, у данима док се њена главнина примицала абанашком приморју, биле су скоро безнадежне, због чега је председник србске владе Никола Пашић (1854-1926), 3/16. децембра, телеграмом известио Мирослава Спалајковића (1869-1951), шефа србске мисије у Петрограду (а овај то два дана касније пренео Сазонову, руском министру спољних послова) да је послао у Рим телеграфску поруку следеће садржине:

„Наша војска гладује. Данас нема хлеба јер нема брашна и не постоји могућност да се купи овде или у околини. Уколико нам брашно не буде одмах достављено, предстоји капитулација због глади, јер измучена војска не може да живи без хране. Пре три дана су нам јавили да у Сан Ђовани ди Медуа и у Бар долазе пароброди, али до овога часа још ништа није стигло. На најенергичнији начин замолите (пошто је Италија била задужена да Србима дотура материјалну помоћ – ИП) да нам одговоре одмах да ли озбиљно желе да нам пошаљу животне намирнице или ће нас морити глађу” (27, док. 561).

Да ли после те интервенције или како друкчије, тек, новонаименовани србски Командант пристаништа у Медови, под бројем 8, врло хитно, шифром, известио је Начелника штаба србске Врховне команде у Скадру да је „7. децембра (20, по новом рачунању – ИП) експедовано за Скадар 80 џакова брашна, сваки од 100 кила, натоварено на 15 кола, 36 сандука пексимита (двапут печеног хлеба, двопека – ИП), потоварено на 15 кола. За Љеш послато 55 џака брашна и 97 џакова зоби. У нарочито скровиште на 3. км од пристаништа пренето људима 240 сандука пексимита. Из мора(? – ИП) извађено 10.000 сланине. Издавана храна трупама Шумад(ијске) дивизије II позива и Тимочке дивизије I позива”.

Извољски – Сазонову. Биле су то безначајне количине, тако да се оно што је француски дипломата Камбон, Жил-Мартен (1845-1935), рекао Александру Петровићу Извољском (1956-1919), руском посланику у Паризу, који је све то телеграмом број 826 од 5/18. децембра, пренео своје Министру, мора схватити као намера италијанских власти да Србима у свему одмогну:

„Овде су све више уверени у одсуство довољне добре воље и енергије у италијанској влади за указивање помоћи српској армији. Због тога се говори о томе да француска флота предузме, осим Италије (мимо Италије – ИП), експедицију на обале Албаније. Да би се обезбедио успех те операције, ако до ње дође, припреме за њу тећи ће у најстрожој тајности” (27, док. 569).

Гирс – Сазонову. У непосредној вези са тим, Александар А. Гирс, руски посланик у Риму, 8/21. децембра, телеграмом број 816, обавестио је министра Сазонова да му је Сидни Сонино (1847-1922), италијански министар спољних послова, „рекао да, чим буду добијена транспортна средства која су Французи обећали, биће предузете све мере да се, што више буде било могуће, олакша превоз српске армије. Он једино инсистира на томе да се што је пре могуће разјасни куда ће се тачно превозити и где ће бити реорганизована и сматра пожељним да се она концентрише између Драча и Тиране. али спреман је да припомogne да буде превезена на било које друго место осим у Валону, јер би дезорганизована војска

само унела хаос у једино место у Албанији где је италијанска војска успела да уведе извештан ред” (27, док. 597).

Сонино, дакле, помиње ред, али није рекао да је Валона била претворена и војни центар из кога су Италијани намеравали да овладају целом Арбанијом.

Пашић – србској мисији у Риму. Телеграмом од 10/23. децембра 1915. године, Спалајковић је известио Сазонова да је од Николе Пашића добио телеграм послат из Скадра три дана раније, у коме он, „под утиском због ужаса који се дешавају услед глади, јавља србском посланику у Риму:

„Замолите комисију за снабдевање српске армије да што пре пошаље у Бар 40 аутомобила, којих има у Бриндизију у довољној количини, јер немамо могућности да нашој армији у Андријевици достављамо намирнице и друге потребне залихе.

Уколико Италија није могла или није хтела да нам пошаље своје аутомобиле, за које смо замолили пре неколико дана, онда на најенергичнији начин замолите да нам се пошаљу енглески аутомобили.

Знајте да војници умиру од глади: констатовани су свакодневни смртни случајеви само од глади. Ако савезници не могу да нам шаљу намирнице и сточну храну, нека нам то онда кажу јер неће ваљда чекати да наша армија умре од глади” (27, док. 609).

Спалајковић – Сазонову. Три дана касније, Спалајковић је поново обавестио министра Сазонова да је Никола Пашић, телеграмом од 8/21. децембра послатим из Скадра, упозорио на стање у коме се налази србска војска:

„На основу извештаја добијених од неких наших мисија уверио сам се да тамо преовладава уверење да савезници нашу армију снабдевају довољном количином намирница и другим залихама. На основу таквих уверења планирају се некакве комбинације око кретања наше армије, које су неоствариве. Саопштавам вам као информацију и смерницу да је снабдевање наше армије намирницима и другим потребним стварима, нажалост, такво да се наша армија због тога налази у веома жалосном стању, а глад уништава безмало сваког десетог нашег војника.

Да бисте имали јаснију представу о лошем стању у коме се наша војска налази, подносим вам следећи извештај:

‘До овога тренутка у Сан Ђовани ди Медуа пристигло је свега 110.000 килограма брашна, три хиљаде сандука са суварцима и 110.000 килограма овса. Сва та количина намирница и сточне хране била би довољна за једну армију од 60.000 војника, која се овде налази, само за 5-6 дана, а за стоку за 3-4 дана, док се ми овде налазимо већ 22 дана’.

Војска која је овамо дошла након толико напора и лишавања, пробивши се кроз непроходне, голе, стеновите планине боса и гладна, овде није нашла ни хлеба, ни брашна који су нам били обећани. Осим глади, на армију лоше делује и време: киша пада већ двадесет дана, а шатора нема и у околини се не може набавити ни цепаница да се огреју. Војска не може ни да преживи када добија тако безначајну количину намирница и крме, јер храну добијају сваки други или трећи дан – а камоли да крене на пут, који до Драча траје 20 дана и од Драча до Валоне још 20 дана, јер нема путева па би морали да иду у колонама један по један. Осим тога, неопходно је имати на уму да на том путу ниједан пункт није снабдевен намирницама које би требало носити са собом, а то је потпуно немогуће.

За потребе војске која је одступила у смеру Драча, избеглица и 30.000 заробљеника добијено је пет вагона брашна, што је крајње недовољно за све те људе. Ни у Бар, ни у неку другу луку није пристигао ниједан пароброд са намирницама. Због такве ситуације може се очекивати да ће наша армија доживети трагичан крај” (27, док. 632).

Реџенї Александар – цару Николају. По природи ствари, све те невоље биле су добро познате и регенту Александру (Карађорђевићу, 1888-1934), због чега је он, суочен са неразумевањем и неодлучношћу, али и неспремношћу наводних савезника са запада да помогну, био принуђен да се 5/18. децембра, телеграмом, преко свог војног изасланика у Петрограду, обрати руском цару Николају, с молбом да интервенише код Савезника не би ли се србска војска бродовима превезла „у какво безбедно место, недалеко од граница Србије, најбоље у околини Солуна”. Његова порука гласила је:

„Са надом и вером да ће се моја армија на Јадранском приморју моћи на миру да се снабде и реорганизује, у чему ми је обећана помоћ од стране Савезника, успео сам да их преведем кроз беспућа албанских и црногорских планина. Не налазећи ту ништа од онога што им је потребно за живот и реорганизацију, она се сада налази наомак најтрагичнијег краја. У овим претешким тренуцима, ја се и овога пута обраћам Вашем Царском Величанству, на које сам увек полагао последњу наду, са молбом о пружању моћне подршке Вашег Царског Величанства у мојој спокојној припреми армије за нове напоре који предстоје како њој, тако и савезничкој армији. Како бих то могао да остварим, неопходно је да савезничка флота превезе моју северну армију из Сан Ђована ди Медуа у било које безбедно место недалеко од границе Србије, најбоље у околини Солуна, јер гладна и изнемогла армија, након непрекидних бојева и маршева, будући необезбеђена од непријатеља, неће моћи по копну, крећући се по козјим путем, да пређе из Скадра у Валону, куда намеравају да је пошаљу савезничке врховне команде. Надам се да ће ова моја молба наићи на одјек код Вашег Царског Величанства, које се увек очински бринуло о српском народу, те да ће Ваше Царско Величанство благоизволети да делује на савезнике да спасу српску армију од незаслугене катастрофе која јој предстоји” (27, док. 572).

Помоћ од цара Николаја затражио је с разлогом јер је Србија имала мало искрених пријатеља као што је то био он. Своје пријатељство Николај II је показао и после Сарајевског атентата, у условима најмрачније аустроугарске пропаганде против Србије и ултиматума. „Русија се, на лично залагање цара, одлучила да уђе у рат против Аустроугарске ако доде до напада на Србију. Николај II је инсистирао на одбрани Србије, иако је опомињан од својих војних експерата да Русија није спремна и да не може војно да парира Немачкој. Није се обазирао на њихова бројна упозорења да то може да резултира неуспехом, а у даљој инстанци и социјалним немирима” у Русији. И, даље, током рата, Русија је „слала велике количине муниције, санитетске помоћи, храну и добровољце, али је такође притискала савезнике Антанте да и они помогну српској и црногорској војсци у њиховој одбрани. Николај II је представљао снажног срп-

ског савезника у будућој подели Европе. Штитио је интересе Србије, поготово од италијанских претензија на јадранској обали” (<http://www.intermagazin.rs/nikolaj-ii-romanov-jedan-od-retkih-velikih-drzavnika-koji-je-gaj/> – 15. март 2014).

О томе колико је Србији био привржен, сведоче и његове речи које је, с пролећа 1915. године, министар Сазонов пренео високом србском дипломати Александру Белићу (1876-1960), потоњем председнику Србске краљевске академије:

„Нећете ми замерити, господо, што сам пре свега Рус и што су ми најближи интереси Русије, али вас уверавам да сам одмах после тога Србин и да су ми најближи интереси српског народа... Заслуге Србије биће стоструко награђене. После рата она ће бити неколико пута већа него што је данас! Да ли је ико икад сумњао да Босна и Херцеговина нису српске земље? Зато се рат не може свршити, а да оне не образују целину са Србијом. Црна Гора је одувек била једно с њом, зато ће се и она, када се рат сврши, са Србијом ујединити у нераздвојну целину. Србија је тражила излаз на море, е па добиће га у широкој прузи у Далмацији, са старим Сплитом... Истина је да има Срба и по другим покрајинама, али они у њима неће пропасти до крајњег ослобођења. Идеали ниједног народа нису остварени одједном, па не могу бити ни српски. Биће још ратова и прилика да се доврши ослобођење српског народа. О Словенцима и Хрватима не могу вам ништа рећи. Они се туку против нас, и ја вам изјављујем: када би било потребно да се руски народ бори под оружјем само пола дана па да се Словенци ослободе, ја бих пристао на то!” (<https://stil.kurir.rs/lifestyle/62693/car-nikolaj-romanov-dokazani-prijatelj-naseg-naroda-objavio-rat-13-marta-2017>).

Цар Николај – регењџу Александру. Зна ли се да је 20. новембра/3. децембра, у поруци регенту Александру, Цар изразио „своје искрено усхићење пред умешношћу” којом је, под његовим вођством, српска армија извела повлачење и издржала „нападе бројно јачих њених непријатеља” (Российский государственный воено-исторический архив Ф.2003.ОП.1/доп./Д. 1829.Л.90 – Штаб Верховного главнокомандующего – Ставка – 2003), мора се сматрати разложним што је телеграмом од 9/22. децембра Цар поручио регенту Александру да је „са осећањем бола пратио одступање храбре српске војске у Албанију и

Црну Гору”, те да је, у складу са његовим наредбама, „министар спољних послова више пута позивао Савезнике, да предузму мере за осигурање морског пута у Јадранском мору”. На крају, он обећава да ће „захтеви ови бити обновљени и... да ће славној војсци Вашег Величанства бити дата могућност да се евакуише из Сан Ђованија ди Медуа”, да ће се она, „скоро опоравити од преживелих тешкоћа и поново узети учешће у борби са општим непријатељем”, као и да ће „победа над непријатељем и Васкрс Велике Србије бити братском Српском Народу утеха за све што сте преживели” (23. 199).

Царева порука може се сматрати и одјеком једне изјаве руске Владе од 19. децембра „да ће ставити у питање и сам савез са западним савезничким државама ако се одмах не учини све да се спасе српска војска. Реагујући на ултимативни захтев Русије, Француска је већ 21. децембра предложила да три владе изврше демарш у Риму са захтевом да се одобри привремени смештај Срба код Валоне... (те) да се Крф предвиди као следећа етапа за опоравак Срба... Лондонска влада је најпре прихватила предлог, али се 26. децембра успротивила... да то не доведе до дипломатских компликација са Грчком” (23, 200).

Да ли по договору са Регентом или како друкчије, о пребацивању србске војске у Солун, војвода Радомир Путник, начелник србске Врховне команде, разговарао је 6/19. децембра са Пашићем и имајући на уму опште стање србске војске и близину аустроугарског фронта према Црној Гори, изрекао уверење „да би било најбоље да се све трупе превезу из албанског приморја, где нису обезбеђени ни најосновнији услови за одмор и реорганизацију, на неко друго место и да би најбоље било, ако се мора ићи из Албаније, да војска оде у Солун и тамо се сједини са савезницима”. Никола Пашић томе није противречио, те је 11/24. децембра „званично затражио да се... сва војска најхитније евакуише из Албаније у Солун”. (23, 195. и 198).

Извољски – Сазонову. Биће да је дотле на арбанашко приморје пристигао повелик број србских војника, пошто 10/23. децембра, руски посланик у Паризу јавља своме министру иностраних послова о француском инсистирању „да се 50.000 србских војника из Медове пребаци у Валону, у

посебан рејон Светиграда” (Елбасана), с тим да, „ако се италијанска влада не сагласи са тим, француска влада разматра могућност да србске војнике превезе на Крф, који би савезници запосели са тим циљем, као што су запоседнута и нека друга грчка острва. Француска војна мисија могла би се позабавити и реорганизацијом србске војске”. Генерал Жозеф Жофр (1852-1931) рачуна са другом комбинацијом (27, док. 611), пошто се одраније знало за италијанско нерасположење према србској страни.

Гирс – Сазонову. То „одраније” потврђено је и телеграмом број 827 од 10/23 децембра, којим руски посланик из Рима јавља своме министру иностраних послова да је његов италијански колега Сонино врло незадовољан француским ставовима, те да се са „превозом српских војника у Валону он неће никада сагласити”. На другој страни, Сонино је био презадовољан поверљивом телеграфском поруком из Париза, број 505. од 9. децембра, да француски премијер Аристид Бриан (1862-1932) „након зрелог размишљања... сматра далековиднијим да се Србији не даје тражена територијална гаранција и да, чувајући у свему осталом у односу према Србији највећу благонаклоност, не треба себи да везујемо руке до дана склапања мира, јер је немогуће предвидети под каквим условима ће бити потписан” (27, док. 499).

Сонино је, заправо, био чврст у одлуци не само да Србе не пусти у Валону, већ ни да се појаве јужно од реке Шкумбе. Правдајући се могућом опасношћу од неке епидемије, Италијани су одбили да превозе српске војнике. „Нарочито непријатељско је било држање Италијана, који су били окупирали Валону. Италијанске војне власти су биле забраниле српским трупам пут ка Валони. Неколико узастопних годинашта будућих регрута (од 16 до 20 година), које Србија беше спасла да не остану у ропству Аустријанаца, Немаца и Бугара, беху успели да у огромним масама стигну у Средњу Арбанију и да, на домак Јадранскога мора, услед поменуте забране, помру сви од глади и изнурености” (22, 266).

Можда и због тога што је пуковник Фурније, Пјер Виктор (1867-1945), француски војни изасланик у Србији, тих дана сугерисао да се србска војска пребаци на неко од јонских острва, или на Корзику, или у Африку, „савезници су из-

јавили да нису у могућности да обезбеде средства за њено транспортовање изван Албаније” (23, 198. и 213).

„За ово продужено страдање српског народа и војске пада одговорност на све савезнике, а посебно на Италију, чији је став према Србима био нарочито штетан и погубан. На једној страни, скоро цела енглеска и француска флота била је упуслена за пребацивање експедиционог корпуса са Галипоља и упућивање у Солун тешке артиљерије и материјала намењеног за организацију солунског утврђеног логора, где су се прикупљале француско-британске снаге после повлачења из Македоније” (23, 200), а на другој, како то пише Херман Вендел, „Лондонски пакт довео је Италију ‘у смртно непријатељство према Југословенима. Србија, која је важила као њин вођа’, дошла је у јесен 1915. године ‘у прилику да то осети када су развалине њене војске, после језивог повлачења преко албанских високих Алпа, покривених глечерима и завејаних снегом, избиле на Јадран’. Италијански команданти су, по налогу владе, затворили прилазе Валони ‘пред поцепаним, прозеблним, изгладнелим, болесним и од умора скоро мртвим људима’. Код Медве ‘Срби су лежали по земљи, трпали у уста влажну земљу и јели траву да утоле муке од глади’. Уз обалу су били ‘укотвљени италијански бродови са Антантиним намирницама, који нису примили ни једног избеглицу и ни једну мрвицу брашна нису дали’. Само је због тога овде страдало више од 10.000 Срба. За све то време Италијани су мирно гледали како ‘глад, тифус и дизентерија пустоше сваког дана’ проређене редове српске војске, говорећи ‘лешина се не може оживети’, а ‘они су желели да она то и буде’. Равнодушност Владе Велике Британије према страдању Срба објективно је деловала у истом смислу” (26, 634-635; 23, 202).

„Под изговором да због мале дубине мора испред северних албанских лука (Драч, Медова) и угрожености од аустријских подморница, Енглези су предложили да Срби предузму покрет сувим у правцу Валоне... Пошто је требало... да изнемогле трупе из околине Скадра превале преко 200 км пешке кроз мочварне и беспутне пределе, Срби су се успротивили овом предлогу”. С разлогом, наравно, пошто је удаљеност од Скадра до Медове 52 а од Медове до Валоне 242 километра, од чега око 200 путељцима и кроз блато.

Како је у међувремену дошло до продора аустроугарске војске ка Скадру, србска Влада и Врховна команда сагласиле су се да војску упуте према јужној Арбанији, али морем. Италија која је, у складу са француско-енглеско-италијанским споразумом од 10. маја 1915. године, „имала главну команду над поморским операцијама у Јадранском мору”, није се сагласила са србским предлогом, већ је у договору с Енглезима „изјавила да не може да обезбеди њихов транспорт морем, чак ни делимично, од Медуге до Валоне”, што јој није сметало да 18. и 19. децембра неколиким својим лађама (уз извесну помоћ француске флоте), до Азинарија, острвца северозападно од Сардиније, пребаци преживеле аустроугарске заробљенике чији се укупан број кретао од око 23.650 (25, 46) до око 26.000 војника, подофицира и официра (1, књига 21, 614), али не и да „учествује у упућивању одреда за заштиту правца повлачења ако Срби буду ишли сувим”. Уза све то, Италија се „најенергичније успротивила да се Срби приближе Валони на 80 км, где је почињала њихова интересна зона, страхујући да би улазак Срба у ту област... угрозила њихове позиције у Албанији” (23, 198-199).

И не само то, Италија се „енергично супротстављала коришћењу Валоне, чак и као транзитне луке за транспортовање Срба у Солун, под изговором да су њихови транспортни бродови ангажовани на превозењу аустроугарских заробљеника...које су Срби... довели у приморје, а ратне бродове нису хтели да дају уз објашњење да се њихове посаде не би инфицирале колером која се уопште није појавила код српске војске” (23, 199).

Двадесет другог децембра стигао је у Валону тек наименовани француски изасланик код Србске војске, дивизијски генерал Пиарон де Мондесир који ће ово италијанско „смештање” србске војске између Тиране и Драча довести у везу са бојазни италијанског генерала Бертолија, не од „опасности од заразе”, већ од тога како ће се они, Италијани, „заштитити од Бугара”, уколико би се десило да они продру ка Јадрану. Што ће рећи: у одбрани од Бугара, „Италијани су рачунали на Србе” (24, 59), да им они помогну.

О својим првим утисцима по доласку у Валону, Мондесир је оставио краћи запис из кога се види да су Италијани, на извештај начин, болеснога краља Петра (1844-1921) ста-

вили у „карантин”. Већ при дочеку на пристаништу, један италијански мајор рекао му је да се до Краља не може доћи, а генерал Емилио Бертоти, командант италијанских снага у Валони, кад је чуо да је пријем уговорен, „учини ми се мало нерасположен”. Током „доста дугог” разговора о србској војсци, Мондезир је стекао утисак да су Бертотијеве „мисли и осећања према Србима – непријатељска”.

Истог дана, током сусрета са краљем Петром, Мондезир је сазнао да су Италијани лажно известили Краља како су Срби, током повлачења, изгубили Елбасан, те да су „јадни регрути, којима је генерал Бертоти забранио прелаз преко Војуше претећи да ће да пуца на њих, силом задржани најпре у Каваји, а затим у Фиерију, и да су у врло бедним приликама, али не дајући им никакву помоћ”. Ову последњу појединост – „да је регрутима, који су дошли из Србије с војском, наређено да се из Тиране крену у Валону, али су их Италијани зауставили најпре у Кавају, а затим код Фиериа, не дајући им никакву помоћ” – потврдио је неколико дана касније и мајор Д’Алозије, члан француске мисије, телеграмом послатим генералу Мондезиру који је одмах поручио Бертотију да ће му послати двојицу француских лекара „да процене шта треба да се учини односно неге и **исхране**, јер је несумњиво да је физиолошка беда регрута највећим делом последица оскудице у храни”. Мондезир је своју поруку завршио „наивном молбом” да га извести шта се у свему томе може учинити. „Сутрадан, генерал Бертоти одговори... телеграмом, да је организовао и упутио у Фиери једну пошиљку намирница. Очигледно, није волео да француски лекари открију његову злу вољу, па је овај транспорт упутио одмах после примљеног телеграма. (Српска интендантура „имала је тешкоћа сваке врсте с Италијанима. покушавало се да се неке намирнице пошаљу регрутима који ће стићи у Фиери. Али, храна је стизала у Албанију сасвим полако и тешко”). Уосталом, доцније се показало, да обољења ових младића нису била заразна. Сви Срби били су већ неколико пута убризгавани против тифуса”). И додаде жалосно: ‘Ако још постоји Србија, бојим се да више неће бити Срба. Учињена је погрешка што је поведена последња одбрана младића од 17 до 19 година, узданица народа’. Најзад ми рече, да је генерал Бертоти, од његовог сина, Принца Александра... тражио свечано обећа-

ње да неће никад захтевати територију, на којој се Српска војска буде поново окупила” (24, 31-34. 41, 43. и 45-46).

(У каквом су се стању налазили ови регрути – на које је италијански генерал Бертоти хтео „хуманитарно” да пуца ако пређу реку Војушу – сведочи и дневничка забелешка италијанског официра Ђузепе Корнија од 18. јануара 1916. године: „Не налазим речи да опишем слику толике туге, патње, коју даје гомила јада и грча; ужас и самилост, и истовремено гађење, све то обузима моју душу, кида је и леди пред овом сценом неизрециве страхоте. *Неизрециво* је придев који овде губи значење, упркос томе што је једини истинит, једини који, потврђујући негацију, изражава разбијање душе пред овом људском масом препуштеном смрти, нагомиланом као хрпа прљавих крпа, на отвореном, под сланом која по њима пада, на 7-8 степени испод нуле” – 20, 80).

Генерал Мондезир даље каже да је 22. децембра, не чекајући на разјашњење свих појединости о приликама у којима се налазила Српска војска, послао у Француску свој први извештај; истакнуто је у њему „да Италијани, за реорганизацију Српске војске, предлажу предео око Тиране и Елбасана, предео који ја сматрам као врло рђаво изабран, јер би Срби били потпуно откривени према својим гониоцима; да сам у Риму добио утисак, да италијанска влада сматра Српску војску као готово сасвим изгубљену, и боји се додире са српским трупима због заразних болести које су је напаале; да, иако би Аустријанци могли да наставе своју офанзиву, ипак су Бугари још далеко. Италијане, изгледа то не узнемирује; ако се баш хоће да се Српска војска обнови у самој Албанији, онда треба имати у виду предео јужнији од Валоне, и да се иза тог предела налази КРФ, где би се неоружани делови и болесници могли сместити, претпостављајући да ће дипломатске тешкоће брзо бити савладане” (24, 38).

Били су то дани у којима је мајор Д’Алозије, Мондезиров сарадник, приближно обележио положаје српских трупа, „више или мање очуваних, између Елбасана до северно од Скадарског језера: Прва армија код Подгорице, Трећа између Подгорице и Скадра, Армија одбране Београда у самом Скадру; Друга армија између Скадра и Љеша, Армија нових области између Љеша и Драча, и најзад Тимочка војска око Елбасана, држећи положаје према Бугарима” (24, 41).

Гирс – Сазонову. Не толико тренутним позицијама србске војске, колико питањем како ће се она даље кретати, бавили су се и Италијани. Види се то и из телеграма који је 10/23. децембра, под бројем 827, руски посланик Гирс послао своме министру спољних послова, али и својим руским посланичким колегама у Паризу(Извољском) и у Лондону (Александру Константиновичу Бенкендорфу – 1849-1917):

„Данас сам затекао Сонинија иритираног Француском због тога што, не дајући никакав одговор на његов предлог да се све одлуке о питању указивања помоћи српској армији концентришу у Риму, она предузима мере не будући, наводно, довољно свесна њихових непосредних последица. Приликом довожења транспорта није било прецизирано куда се превози српска армија. На њено превозење у Валону он никада неће пристати. Затражио је од Париза и Лондона информацију о томе да ли желе да превезу Србе у Солун, мада је уверен да би било могуће превести само неколико хиљада људи, а не читаву армију. Он сматра да би било боље да се један њен део концентрише између Тиране и Драча, а други део да остане у Скадру. Ипак, неопходно је одмах приступити њеној реорганизацији, иначе ће она само унети пометњу у Албанији.... А што се тиче достављања провијанта тој армији Италијани ће наставити да га шаљу под оружаном пратњом” (27, док. 612).

Трубецки – Сазонову. О даљем кретању србске војске разговарали су Пашић и Трубецки који је о томе, телеграмом број 1096 од 10/23. децембра известио министра Сазонова, али и своје руске посланичке колеге у Лондону и Паризу:

„У поверљивом разговору са Пашићем 18/5. децембра уверавао сам га у неопходност да се, без обзира на све тешкоће, армија одавде пошаље копном у Драч, јер, како се испоставља, превоз преко мора је неостварив. Пашић је рекао да је, по његовим информацијама, могуће да ће Елбасан пасти... Једино хитно искрцавање Италијана у Драч може да спаси ситуацију. У даљем разговору изнео сам уверење да се ни у ком случају, чак и ако се покаже да је капитулација дела армије неизбежна, не сме са тим везивати питање капитулације саме Србије. После свих неупоредиво већих жрта-

ва које је већ поднела, то би била неопростива грешка, која би упропастила земљу и династију. Ето зашто сам ја лично поздравио Пашићево обраћање о превозу морским путем, макар само владе и скупштине. Из Пашићевих речи разумео сам да се у поменутом обраћању он сам руководио том мишљу, али, како се касније испоставило, армија неће дозволити да је руководство напусти” (27, док. 616).

Трубецки – Сазонову. Наредног дана, Трубецки је на исте адресе послао телеграм број 1107:

„Према инструкцијама генерала Жофра, српској армији у рејону Елбасана врховна команда дала је директиву да у случају непријатељског притиска одступи преко Фјера у Валону. Тај покрет је ових дана започео. Данас врховна команда саопштава да је генерал Герињи, командант италијанске бригаде у Драчу, 21/8. децембра приликом сусрета са генералом Гојковићем (Илијом – 1854-1917 – ИП), пренео инструкцију италијанске владе која Србима забрањује да иду јужно од реке Шкумби и моли да се врати војска састављена од регрута која пристиже у Фјер. Гојковић тражи упутства Врховне команде. Слична трења која се дешавају приликом одступања српске армије у борби само потврђују колико је ненормалан положај српске армије у Албанији и конкретно колико је неподесна област између Тиране и Шкумбија за одмор и реорганизацију Срба у војном смислу” (27, док. 620).

Трубецки – Сазонову. Истога дана, из Скадра, Трубецки је своме министру спољних послова послао обиман извештај о свему што се збивало од времена кад су Немци, Аустроугари и Бугари напали Србију:

„Не знам када ће ови редови доћи до вас, али нећу да пропустим прилику да пошаљем ово писмо по француском авијатичару до Драча или Валоне и отуда торпедњачом до Италије.

Догађаји су се одвијали великом брзином. Сада, за време ове кратке паузе, хтео бих да бацам макар површни поглед на пређени пут и да се потрудим да установим узроке догађаја који су нас довели до садашње ситуације.

Одлука Аустро-Немаца да предузму офанзиву на Србију постала је очигледнија још у другој половини августа. При

том је, ипак, било потпуно непознато колико бројна може бити војска одређена за операцију. Аустријска офанзива најављивана је у више наврата, почев од децембра прошле године, после овдашњег пораза аустријске армије. Штабови савезничких армија неколико пута, можда чак и пречесто, упозоравали су српску армију на предстојећу опасност. Видећи да се она не остварује, Срби, у складу са својом природном лакомисленошћу, престали су да верују у њену озбиљност. Узалуд сам, за време преговора у вези са македонским питањем, обраћао пажњу владе на опасност од аустријско-бугарског разарања Србије и на неопходност да га спрече благовременим уступком Бугарима. Додуше, по питању српско-бугарског договора, савезничка дипломатија са своје стране допустила је доста крупних грешака. Препуштајући неком будућем истраживачу да се у свему томе разбере, сада се могу констатовати следеће две чињенице:

1) Срби су недовољно озбиљно узели у обзир могућност нове аустријске инвазије и готово да нису рачунали на учешће које ће у њој узети Немачка и

2) њима је руководила неискорењиво неповерење у покушаје договора са Бугарима. Ако су околности потпуно оправдале то неповерење, ипак не можемо да не жалимо због тога што они својевремено нису у потпуности удовољили захтев држава о уступању Македоније, јер би самим тим Фердинандовој влади створили несумњиве тешкоће на почетку непријатељских дејстава.

Двадесет трећег/10. септембра била је објављена бугарска мобилизација. Од тога тренутка ситуација је постала јасна. Срби су сматрали својом главном, ако не и једином шансом да брзо нападну Бугаре док им је мобилизација тек почињала.

Нажалост, то су омеле две околности: савезничке владе, погрешно оценивши да ће око тога ко ће први напасти бити од значаја питање моралне одговорности, као да би бугарска мобилизација могла бити протумачена другачије осим као очито непријатељски акт против Србије и њених савезника. Друга чињеница која је одиграла пресудну улогу у доцнијим збивањима била је малодушна издаја савезничких обавеза од стране грчког краља Константина. Венизелосова оставка, након мобилизације коју су Грци већ објави

и након уверења која су пружили – несумњиво уз краљево знање – придали су краљевој одлуци карактер не просто уздржаности изазване обазривошћу, него ударца у леђа лаковерном савезнику.

Све планове морали смо да мењамо у последњем тренутку. Имајући на уму помоћ коју су савезници обећали, Срби су решили да сви њихови напори треба да буду усмерени на добијање на времену и што је могуће дуже задржавање непријатељске инвазије. У суштини, то је било једино могуће решење и српска армија га је, генерално, часно реализовала до краја, наносећи непријатељу све могуће губитке које је била у стању да нанесе.

Идеја добијања на времену и задржавања непријатеља није могла бити лако усаглашена са другим задатком – да одступе на југ и споје се са савезницима, јер су на самом почетку своје инвазије Бугари показали тежњу да одсеку српску армију од Солуна.

Могуће је да извесна одговорност за непредузимање благовремених мера за одступање на југ лежи на самим Србима. У другој половини септембра морао сам да скренем пажњу Пашићу да је пожељно да се, док не буде касно, седиште владе пренесе у Битољ, ближе савезничкој бази, која мора да руководи Србима. Војни агенти изнели су врховној команди захтев да она предузме све мере да се пробије у правцу Солуна. Срби су, међутим, били приморани да се носе са огромним потешкоћама приликом испуњавања тога задатка. Брзо кретање армије са севера на југ убрзало би инвазију аустријско-немачке армије у истом том правцу и онда би било немогуће изнети неопходне залихе, концентрисане у долини Мораве. Осим тога, Срби морају да се носе са донекле полицијским карактером своје армије. Српски сељак се добро бори када зна да брани родни крај, своје село. Њега би озлоједило и он не би разумео да се исконска Стара Србија оставља без боја. Из истих разлога српска влада није се решила да напусти Стару Србију и оде у Битољ.

Ако су такве биле околности које су Србе омеле да на време и успешно остваре одступање ка југу, немогуће је не приметити да су савезници показали жалосну спорост за коју је тешко пронаћи довољно оправдање. Док су Немци деловали, савезници су, а посебно Енглези, разговарали. Након

свечано датог обећања да ће послати помоћ, започеле су приче о њеној сврсисходности. Недостатак јединствене воље, неспособност да се брзо оријентишу и да заједнички и брзо донесу енергичне одлуке – то су, мора се признати, црте које карактеришу дејства савезничких влада на Балкану од самога почетка европског рата. Оне су природно припремиле слом свих дејстава савезничке дипломатије која су довела до рата, оне карактеришу и све што су радили и што досад раде или, тачније, што не раде наши савезници.

Последњи покушај Срба да се пробију преко Скопља на сједињење са савезницима претрпео је неуспех. До самога краја они нису успели да установе чврсту везу и координацију дејстава са командантом француске армије у Солуну генералом Сарајом. Деветнаестог/6. новембра, када смо се после дуготрајних лутања нашли у последњем пограничном српском градићу Призрену, Пашић нам је, позвавши посланике, енергично саветовао да што пре одемо у Црну Гору. Он сам, у случају неуспеха армије за који је већ претпостављао да ће се десити, решио је да се пробије у Албанију, у Драч и отуда у Солун.

Двадесетог/7. новембра, тачно месец дана откако смо напустили Ниш, кренули смо даље на пут. Нећу се задржавати на свим огромним потешкоћама у путу који смо прешли, делом пешице, делом јашући по уским планинским стазама, понекад дуж корита потока, по киши, снегу и ноћивајући у колибама без грејања, где једва да се могло наћи мало сена да се простре на хладни под. Без обзира не све те потешкоће, ја се сада за задовољством сећам тога пута јер ми је пружио прилику да видим призоре раскошне лепоте и да се накупим утисака и запажања са којима један дипломата ретко има прилике да се сусретне.

Када смо пристигли у Подгорицу, били смо сигурни, како је било договорено са Пашићем, да се он са владом и делом армије или пробија ка Солуну, или иде туда преко Драча. Због тога су посланици претпостављали да ће морати да продуже пут за Медуу и отуда преко Италије у Солун. За нас је потпуно неочекивана била вест да је српска влада кренула за Скадар заједно са великим делом српске армије. Ми, са своје стране, нисмо оклевали да пожуримо за Скадар, где сам ја са великим закашњењем примио ваш теле-

грам од 1. децембра/18. новембра, који ми предлаже да кренем за српском владом и да поделим његову судбину.

Од нашега доласка у Скадар прошло је више од три недеље. Моје дипломатске колеге свакодневно се окупљају код мене. На основу наше размене гледишта, јасно је да ми сви једнако оцењујемо ситуацију и да о њој једнако обавештавамо своје владе. Када ови редови до вас дођу, сва та критична питања живота и смрти – да ли ће овамо бити достављене намирнице у довољној количини, како и куда ће кренути несрећна српска армија, изнурена и гладна – добиће одговарајући расплет. Сада се може писати само о ономе што се догодило. А о ономе што се дешава сада можемо само да шаљемо телеграме, без уверености да сви они долазе на време.

Ма шта се догодило, сматрам својим дугом да посведочим да су српска армија, народ и влада часно испунили своју дужност. Изгубивши све, дошли су овамо у нади да је овде покрај мора крај њиховим страдањима, да ће савезници наћи начина да им пруже руку помоћи. Та нада Србе још није напустила. Тешко је замислити трагичнију слику од данашње слике српског народа, који се по цену невероватних жртава пробио до мора које га је увек мамило као далеки сан, и сада крај тога мора трпи глад, без крова над главом, без ватре која би га огрејала, полубос, док не зна шта га чека сутра и хоће ли, најзад, доћи дугожељено спасење. Срећа по нас што немамо одговорности за ову ситуацију. Више пута имао сам прилике да чујем од Срба да, када би Русија била са друге стране Јадрана, нашли би се за њих, свакако, и бродови и помоћ. Дај Бог да се све то ипак нађе” (27, док. 621).

Нашли би се, наравно, али је са друге стране био италијански „савезник”.

Била је разложна Пашићева сумња у добру вољу италијанске стране, пошто је Командант пристаништа у Медови, под бројем 24 од 10/23. децембра, известио србскога Министра војног да је „италијанска влада јавила преко капетана Фабијанија, експерта маринског у Медови, да забрањује долазак српским грађанима на италијанско земљиште због пријављивања колере у Скадру.

Изузетно за следеће пустиће:

1. Стране делегате

2. Рањене и болесне српске официре
3. Само жене официра из Врховне команде и
4. Талијанску колонију.

У пристаништу има око 700 избеглих Сремаца и Босанаца и око 800 наших избеглица. Овај свет пропада под ведрим небом и болештине тифуса и дизентерије која се појавила.

Поред свега у Медови има око 5.000 које војника, које железничара, те стање почиње бити несносно.

Молим да народни посланици и нико више не долази из Скадра, док се питање о слању наших грађана у Италију не регулише дипломатским путем”.

Трубецки – Сазонову. Без обзира на све то, нарочито на италијанске забране, Никола Пашић и даље је веровао да Срби неће бити остављени на цедилу. Види се то и из једне поруке коју је Трубецки, као „личну” и „крајње поверљиву”, 12/25. децембра, под бројем 1111, послао своје министру Сазонову, а њихову копију и руским посланицима у Лондону и Паризу:

„Вративши се са Цетиња, Пашић ми је у крајњем поверењу саопштио смисао свога разговора са краљем (црногорским, Николом Петровићем Његошем – 1841-1921 – ИП). Пашић је, ништа не скривајући, изложио ситуацију, али је изнео уверење да савезници неће оставити Србију која је одлучила да веже своју судбину за државе Антанте. Лично он верује у њену победу, али чак и ако би се, како неки мисле, рат завршио нерешено, нада се да ће Србија у том случају сачувати своју територију, а да ће савезници преузети њене дугове. Краљ је одговорио да он такође жели да се бори до краја, али је питао шта ће урадити Србија ако јој савезници не помогну са намирницама и не превезу њену армију. Пашић је одговорио да не верује да савезници неће помоћи и да ће, уколико се то догоди, бити времена да се размисли и донесе одлука. Краљ је поново двапут поставио исто питање и добио исти одговор” (27, док. 629).

„Указом под ФАОБр. 15245 од 13.ов.м. (26. децембра – ИП) разрешен је од дужности начелник штаба Врховне Команде Војвода Радомир Путник и стављен на расположење Министру Војном.

Указом под ФАОБр. 15246 од 13ов.м. (26. децембра – ИП) постављен је за начелника штаба Врхов. Команде Ђенерал Петар Бојовић (1858-1945 – ИП) до сада командант Трупа Нове Области”.

Гирс – Сазонову. Само дан касније, 13/26. децембра, телеграм број 860 рускога посланика у Риму послат министру Сазонову био је наговештај да би Пашић могао изгубити веру у савезнике: „Сонино ми је у поверењу саопштио да је начелник енглеске војне мисије говорио о концентрисању српске армије на острву Кипар. Изнео сам му као своје лично мишљење да се на ту армију не сме гледати као на бездушни војни материјал, који се може бацати где је коме згодно. Лично претпостављам да би, када би сазнали за такву намеру, српски војници, који не представљају потпуно европски дисциплиновану целину, вероватно побацали своје пушке и разбежали се. Крф не представља такву опасност јер ће се на њему они ипак осећати ближе родној обали” (27, док. 636).

Гирс – Сазонову. Већ следећег дана, као одговор на поруку из Петрограда, руски посланик у Риму поново се огласио телеграфским саопштењем (број 854) министру Сазонову и својим посланичким колегама у Паризу и Лондону, овога пута „крајње поверљиво”:

„Данас смо Сонино и ја разменили мишљења о питању снабдевања српске армије. Он је бранио своје гледиште да би најразумније било да се српска армија концентрише око Тиране. Ја сам изнео мишљење да савезнички односи обавезују да се у обзир узимају интереси и гледишта и других савезника. Сагласивши се са тим, одговорио је да прима сваки предлог који неће директно противречити интересима Италије. Из неколико мојих претходних телеграма познато вам је да он таквим сматра превозење српске армије у Валону. Избор Крфа у његовим очима не би могао да представља такав проблем. Упозорио сам га да је француски посланик то острво предложио као крајњу меру. Обећао ми је да ће хитно примити тај предлог, изневши, додуше, примедбу да је он крајње непријатан Грцима. Одговорио сам му да неће само Италија имати посла око договарања са Грцима око тога... али претпостављам да ће доћи до договора... Крф.

Веома је пожељно да до тога дође што пре, како би се ублажила нарастајућа раздраженост у преговорима око тога питања, која успорава решење. Енглески конзул није примио директиве у вези са Валоном и Крфом” (27, док. 638).

Трубецки – Сазонову. Питањем да ли ће србској војсци бити дозвољено да уђе у Валону, позабавио се руски посланик Трубецки, телеграмом број 1109 од 15/28. децембра, послатим министру Сазонову и, у виду копије, својим руским посланичким колегама у Лондону и Паризу:

„Данас је Сквити (Никола, 1853-1933, италијански дипломата, посланик при србској влади – ИП), по налогу своје владе, изјавио Пашићу да српска војска не би требало да пређе Шкумби како би избегла могуће сукобе са италијанским јединицама (што значи да су италијанске јединице добиле наредбу да оружаном нападно србску војску уколико би прешла Шкумбу – ИП). Пашић је одговорио да је изненађен што су такве претпоставке могуће. Срби су дошли ради борбе за заједничким непријатељем, а не са савезницима. Изразивши спремност да српском генералу нареди да на све начине избегава поводе за сукобе, Пашић је одговорио да се кретање српске војске ка Валоно одвија у складу са енергичним саветима савезника и да њима руководе не политички мотиви, него насушно питање безбедности и снабдевености намирницама. Не можемо само да не пожелимо да савезници најзад дођу до координиране одлуке о даљој судбини српске армије” (27, док. 649).

Гирс – Сазонову. Да те координације заиста није било, показује телеграм број 866 руског посланика у Риму, послат 14/27. децембра министру Сазонову, али и, у виду копије, посланичким колегама у Паризу и Лондону:

„Начелник енглеске војне мисије данас ми је саопштио да енглески генералштаб инсистира пред Италијом на неопходности да се уздрже од слања било какве војске у Албанију и да се италијанске снаге концентришу против аустријског фронта. Тако испада да ми и Енглези овде делујемо у потпуно супротним правцима. Таква неслога озбиљно шкоди заједничком послу. Поново ћу себи дозволити да се изјасним о хитној неопходности да сви савезнички генералштабови

установе заједнички план деловања. Према информацијама генерала Редклифа, у овом тренутку у Албанији је свега 29.000 италијанских војника” (27, док. 640).

Трубецки – Сазонову. Подразумева се да ни Италија није бринула о „координацији”, тако да треба сматрати природним што је то било лако уочљиво и на србској страни. Види се то и из телеграма број 1110 који је посланик Трубецки 15/28. децембра послао министру Сазонову, а копије руским посланицима у Париз и Лондону:

„Овде нараста незадовољство против Италијана, који пристају да превозе... само особе на званичном положају. Транспорт који је јуче стигао у Медуу одбио је да повезе већину избеглица, који су га чекали са породицама у немогућим условима. Људи су се чак бацали у воду, али нису их примали. Било је случајева силаска с ума од очајања” (27, док. 650).

У извесној мери, „незадовољством против Италијана”, али и осталих западних савезника, бавило се једно обраћање Оперативног одељења србске Врховне команде (О.Бр. 26187 од 16/29. децембра) Команданту медовског пристаништа, изазвано телеграфским упозорењем србског посланика у Риму да „наше избеглице и друга лица, која прелазе у Италију, упуштају се у разговор са странцима, говорећи о својој отаџбини најнеповољније ствари и критикујући ружним изразима савезнике”.

Да би се то избегло јер „може шкодити нашем угледу и интересима”, замољен је Командант да нареди „официрима и осталим обвезницима, који буду ишли у Иностранство, не само да се уздржавају од оваквих разговора и критиковања наших савезника, са којима имамо заједничких интереса и на које смо упућени, већ да сматрају за свети задатак да ове гласове... демантују и убеде кругове са којима буду долазили у додир, да је се Српска Војска под најтежим околностима, са трипута надмоћнијим непријатељем, у овом рату одржала на достојној висини и да ће то у скорој будућности понова документовати”.

Пашић – Сјалајковићу. У све то уклапа се и Пашићева порука србској мисији у Петрограду послата 13/26. а примљена и министру Сазонову прослеђена 17/30. децембра:

„Наш посланик из Рима саопштава ми следеће:

‘Вечерас ми је Сонино одговорио на ваш телеграм број 1153. Он каже да у Албанији више ништа није могуће предузети у размерама већим од онога што је већ учињено. Претпоставља да је део италијанске војске већ приспео у Драч, где се претходни немири попустили. Такође ми је пренео да постоје противречне информације од посланика Сквитија и од посланика у Драчу Алиотија у вези са бројношћу бугарске војске. Чини ми се да је овај први у праву. Данас је Сонино поново инсистирао на томе да наша војска остане у области између Драча и Шкумбија и да не прелазе реку из разлога који су вам већ познати. Ваш предлог у вези са превоженом наше војске у Солун њему се чини нереалним због многобројности. Он сматра да ће, након што се добије нека количина намирница, а други њен део се припрема, бити потребно покренути нашу армију на југ. Сонино ми се даље жалио на преоптерећеност луке у Сан Ђовани ди Медуа и рекао ми је да је немогуће тамо слати нову робу док је не ослободе од претходне. Молим вас да наредите да то хитно буде учињено’.

Поводом тога разговора између Сонина и нашега посланика у Риму саопштавам вам следеће:

1) Наша војска иде на југ у Валону и Санти Кваранта по савету савезника; на савезничкој конференцији били смо ја и барон Сквити.

2) Неколико италијанских батаљона приспело је у Драч, у коме желе да се утврде, али немају намеру да иду против Бугара и Аустријанаца.

3) У Сан Ђовани ди Медуа приспела су досад свега два мала пароброда, при чему је са првога сва роба истоварена за 10 сати, а и са другог за исто време. Лука у Сан Ђовани ди Медуа није преоптерећена, будући да се намирнице без одлагања превозе даље и наш посао је да их одвеземо са собом. Нико нас, наравно, неће жалити ако будемо умирали од глади док се намирнице налазе на обалама мора – али намирница нема (у фусноти пише да је тако у оригиналу, тј. није баш јасна реченица). То што је добијено није довољно да се армија нахрани.

Први транспорт довезао је 110.000 кг брашна и 110.000 кг сувакака: тих намирница довољно је за 2-3 дана.

Други транспорт стигао је 24/11. овога месеца и довезао је 25.000 кг усољеног меса, ... кг суварака, 40.000 кг кукуруза, 28.000 кг конзервисаног меса и 25.000 кг шећера. То је стигло преко Сан Ђовани ди Медуа, а пре тога било је саопштено да је добијено преко Драча. По свему томе види се да овде нема намирница за нашу армију и да их нема у толикој количини да би било могуће кренути и носити те намирнице током 20 дана, колико је управо потребно за кретање читаве северне армије.

На основу раније добијених информација наших посланика види се да се савезницима саопштавају друге информације о приспелим намирницама, које су знатно преувеличане и имају за циљ да прикрију шиканирање наше армије недостатком хране и да нам припреме катастрофу” (27, док. 675).

Трубецки – Сазонову. Није требало да прође много времена да би посланик Трубецки, телеграмом 1022 од 19. децембра 1915/1. јануара 1916. године обавестио министра Сазонова да се не може сагласити „са мишљењем да је могуће да пристанемо да условну капитулацију Црногораца, која се по моралном значењу и по практичним последицама ни по чему неће разликовати од сепаратног мира. То је једна од измишљотина краља Николе, кога више занима лична корист него интереси српства и савезника. Краљ је недавно говорио Пашићу да може да се одржи до пролећа. Читаво питање све време се своди на снабдевање намирницама. То могу и морају да учине савезници без одлагања. А он је молио да се у Црној Гори остави део српске војске, што су они и мислили... Пашић ми је јуче рекао да је пожељно краљу (Николи – ИП) дати до знања да у случају капитулације не може ни на шта од њих да рачуна. Сматрам да је пожељно што скорије обезбедити намирнице и муницију и истовремено упутити извесну претњу Цетињу” (27, док 682).

Гирс – Сазонову. Биће да се Сонино врло плашио „координације”, пошто је руски конзул у Риму, телеграмом број 894 од 19. децембра 1915/1. јануара 1916. године, обавештавао министра Сазонова о једној Сониновој изјави „да до њега одавно долазе гласине о намери да се формира дипломатска комисија у Паризу, али су са њим први пут повели раз-

говор о томе. Он не зна каква питања ће она разматрати и моли додатна разјашњења. Разумео би неопходност дипломатске комисије са посебним пуномоћјима за дискусију о условима мира, али сада о томе нема говора. Чак и ако би лично отишао у Париз, и у том случају морао би стално да тражи мишљење своје владе. За решавање питања Солуна није био довољан само енглески министар, а у Париз је требало да допутује неколико чланова лондонског кабинета” (27, док. 681).

Тих дана, краљ Петар већ није био у Валони, о чему је француски председник Рејмон Поенкаре (1860-1934), у својој књизи „У служби Француске”, 31. децембра 1915. године записао: „Краљ Петар је отишао из Бриндизија у Солун. Г. Пашић је јуче поверио... да за време свога боравка у Бриндизији стари Владалац није хтео да има никакве везе с италијанским властима. Изгледа да је Краљ био принуђен да напусти Валону и да му је генерал Бертоти саопштио да не може даље да остане у томе месту нити да иде у Санти-Каранти, те да мора да се укрца на ратни брод који је по њега послан за превоз у Бриндизи. Одатле може да се повуче у замак Казерте, стављен му на расположење од стране италијанског Краља, на шта је Краљ Петар изјавио да не прима гостопримство (италијанско – ИП) у овим приликама” (24, 35).

Демидов – Сазонову. Ово Поенкареово „изгледа да је Краљ био принуђен да напусти Валону” потврдио је руски посланик у Атини Демидов, Елим Павлович (1868-1943), телеграфском поруком број 540 министру Сазонову у Петроград, као и руским посланицима у Паризу, Лондону и Риму:

„Српски посланик који се вратио из Солуна рекао ми је да је српски краљ крајње огорчен понашањем италијанских власти у Валони, које му нису дозволиле чак ни да ноћи и које су га грубо замолиле да оде у Бриндизи. Незадовољство српске владе Италијом мало се крије, а искрцавање италијанског одреда на Крфу може изазвати инцидент са српским војницима. Краљ српски засад иде на Еубеју, али у случају да његова армија дође на Крф одмах ће кренути тамо. Српска армија у Солуну броји 10.000 војника. Утврђења су готово неприступачна и могуће је да се непријатељ неће решити на напад” (27. док. 721).

Ако је већ тако, под принудом, поступљено са Краљем, разумљиво је што су до крајности изнурени Срби, и војска и цивилне избеглице, за Италију били само „статистичка маса” за тотално уништење. Што се тиче западних савезника, њихова брига за спасавање србске војске и даље се сводила се на чисти вербализам. На извештај начин, види се то из писма које је енглески адмирал Томас Ернест Трубриџ (1862-1926), гувернер Медове, 12/25. децембра, под ознаком „Службено”, упутио команданту медовског пристаништа: „Добио сам овакву депешу: ‘Италијанска је влада апсолутно забранила да српске избеглице долазе у Италију на лађама које доносе храну у Медову’. Према овоме умолите публику да што пре напусти пристаниште, и да иде у које друго место”. Само толико, тако да остаје нејасно куд би се и на коју страну, пред италијанском забраном и енглеском равнодушношћу, србске избеглице могле запутити.

Подразумева се да је србски командант пристаништа морао о томе извести Министра војног и Начелника Врховне команде, и он је то учинио наредног дана, под бројем 42, телеграфски, „врло хитно”.

Извољски – Сазонову. Руско ишчекивање да се нешто промени у савезничком држању видљиво је и из телеграма који је руски посланик у Паризу послао 13/26. децембра министру Сазонову, из кога се види Французи инсистирају „на искрцавању српске војске у Валону. У случају коначног неуспеха тих настојања, он ће предложити италијанској влади следећу комбинацију: српска војска биће превезена на француским контраторпиљерима из Медве у Валону, где ће бити искрцана на француска транспортна средства и превезена не на острво Крф, како се раније претпостављало, него у Бизерту. Тамо ће бити реорганизована и снабдевена, а затим упућена, вероватно, у Солун. Камбон ми је изразио наду да ће тај предлог подржати у Риму руски и великобритански посланици” (27, док. 633).

Да су савезници упорно одуговлачили, показује и један извештај србског Министра војног, из Солуна (број 7448 од 14/27. децембра, приспео шест дана касније и у деловодник заведен под О.Бр. 25684), србској Врховној команди да је „од нашег војног изасланика из Русије под бр. 443” прispела де-

пеша следеће садржине: „Јуче ме Цар питао за Њ. В. Краља и Њ. К. В. Престолонаследника и том приликом казао, да осећа тежак бол на души за патње и муке, које преживљује Србија. Жали веома, што се Србији на време није могло помоћи. У Русији су тада биле тешке прилике, нарочито због немања оружја. Све ће се учинити, да се Српска војска снабде и реорганизује. Вели да ће се учинити све да се Србија ослободи и награди и у том погледу влада потпуна сагласност међу савезницима”.

Истог дана у Врховну команду (О.Бр. 25687) стигао је још један извештај Министра војног (писан 15/28. децембра, под бројем 7447), из кога се види да је србски војни изасланик у Русији, телеграмом под бр. 441, јавио да је Румунија прогласила неутралност, због чега су „Руси одложили акцију против Бугарске, јер сматрају, да би десант без садејства трупа преко Добруџе сад био врло рискантан. Три корпуса из експедиционе армије, превозе се према Буковини и кроз неколико дана почеће општа офанзива на целом фронту. Надају се релативно брзом повратку дела Галиције и Буковине, која ће се уступити Румунији, да би прешла на страну савезника. После овога, део Румунске војске са три корпуса руска, који и сад остају у рејону Одесе и Рени имали би отпочети операције против Бугарске”.

У таквом случају, Бугарска би била принуђена да своје војне снаге преусмери на одбрану, што би у извесној мери олакшало положај србске војске.

А њено стање, како то казује један извештај команде Прве армије било је „неповољно, бегства се продужују, а оболевање, због хрђаве исхране и смештаја, непрекидно расте. Хрђава исхрана трупа доводи старешине до очајања, а по извештајима команданта Дринске дивизије II позива, обмане и обећања о доласку хлеба, који међутим никако не стиже, руше и последњу веру код војника у војну управу. Од обећаних 9.000 хљебова, који су требали да стигну у току 15, 16 и 17. децембра (28, 29. и 30. децембра – ИП) стигло је свега 1.107 комада. Шта више, дешава се чак и то, да поједине команде на путу од Подгорице до Лијеве реке одузимају силом хлеб, послат за трупе I армије, те исте још више пате. На целој готово просторији, и оно мало сена што је било, утршено је и стока је остала сасвим без сена”.

Да ни на арбанашком приморју није било боље, сведочи и телеграм којим „врло хитно” (број 59 од 15/28. децембра), командант пристаништа у Медови извештава Министра војног и Начелника Врховне команде да се „у Медови, Љешу и околини наводи око 400 рањених и болесних добровољаца... без одела, без обуће, без икаквог склоништа и хране, те пропадају чекајући лађу”, због чега од њих тражи да издејствују „дипломатским путем одобрење да ови добровољци могу отпутовати једном од италијанских лађа, које доносе храну из Италије”.

Несрећника сличних њима било је у Медови „у већим количинама”, тако да се на њих односи телеграфска порука број 53, без датума, али с ознаком „Најхитније, пре свију”, којом исти тај командант извештава Министра војног и Начелника Врховне команде да се „ноћас пре одласка Талијанске лађе, која је данас у Медову довукла профијант, десио невероватан скандал. Наши поданици, чије је укрцавање у лађу талијанска управа и мимо забране толерирала, избацивани су од стране француских официра и војника из лађе кундачки и на нај бруталнији начин. Рањени официри обасипани су нај погрднијим псовкама, жене и ситна деца баца на су су са лађе натраг у барке, а неки наши грађани бачени су са лађе у море.

По извештајима наших официра, који су били на лађи у овом скандалу иницијатори су били франц(уски) санитарски п(от)пуковник Др Коле и поручник Др Ђорђе Ехбер.

Саопштавајући овај догађај молим да се исти иследи и кривци казне, – а да се дипломатским путем одмах обезбеде наши држављани од оваквих малтретирања и физичких напада, јер постоји бојазан, да се испади наших савезника овакве врсте не заврше догађајима од много већих последица. У будуће остати не могу равнодушан према оваквим испадима, већ ћу узети активног учешћа без обзира на средства”.

Са тим је у вези телеграфска порука број 66 од 15/28. децембра, којом командант пристаништа у Медови моли Министра грађевина, привремено у Скадру, да за око 2.800 избеглица пристиглих у Медову „дођу одмах... две -три велике путничке лађе” и да се „нико више не пушта из Скадра у Медову док се садашње избеглице не превезу”.

Одговор послат истога дана казује да „лађе тражимо на све стране и са свију страна на жалост до сада без резултата” (и Италијани су, дакле, без лађа!), те да је „забрањен одлазак из Скадра за тамо и мислимо да је притицај престао већ по жалосној судбини тих који су пре забране стигли”.

Ову преписку изазвала је наредба пристанишног гувернера у Медови, енглеског адмирала Трубрица, издата 14/27. децембра, под ознаком „службено”:

„Иако сам до сада већ био приморан да објавим да се овај важан посао који је Србија мени и мојим сарадницима поверила, не може вршити под теретом многобројне публике, која је ово место притисла расправљајући само своја лична питања, ипак видим да је ово пристаниште прекриљено ненадлежним лицима која у свако доба иду на све стране и потежу свакога за своје потребе, причињавајући тиме неред и сметајући рад у највећој мери. Дужан сам и вољан да овоме најенергичније на пут станем, и то одмах, још данас. Свакоме треба да је знано да је сада овде најважније питање о снабдевању храном, да евакуација избеглица и осталих лица остаје ствар споредног значаја, и ако се ја свим срцем и свом душом и о њему старам.

Командант Пристаништа у споразуму са Владиным делегатом изволеће наредити шта треба, те да се у војноме реону пристаништа, од мора па до врха стене, више не задржи ни једно ненадлежно лице. Они који се пуштају унутра, моћи ће се на дотичноме месту и за потребно време бавити само докле посла имали буду, за евакуацију лађом, пушта ће се у реон благовремено само они, који имају да путују, и одредиће им се место на коме имају да чекају.

Ова моја наредба има да се приведе у дело до сутра у вече”.

И, како се могло видети, наредба адмирала Трубрица спроведена је у датом року.

По прилици, ствари су се развијале тако да су и Италијани почели да ослушкују шта им западни савезници говоре. Не може бити да нису ослушкивали, пошто је 20. децембра 1915/2. јануара 1916. године, телеграмом број 1430/4, италијански поморски агент обавестио свој поморски генералштаб да је „за преседање Срба са малих пароброда на велике изабрана Валона. Италијанско поморско министарство

инсистира на тој луци, а не на Бриндизију, као на погоднијој. Сонино је протествовао, али га је убедио Абруцки (принц Луиђи Амадео, војвода од Абруца – 1873-1933 – краљев брат од стрица, врховни командант италијанских поморских снага на Јадрану – ИП) када је изјавио да Срби неће бити искрцани на обалу. Италија даје три транспорта по 10.000 тона, који ће заједно са трима француским бити спремни крајем недеље. Француска шаље две оклопне крстарице и обећава још две за превоз из Валоне у Бизерту. Чини се да Французи такође почињу да примећују српску раздраженост њима” (27, док. 689).

Трубецки – Сазонову. Принчево обећање из управо наведене „поморске” преписке „да Срби неће бити искрцани на обалу”, у Валони, могло је навести Трубецког да истога дана, телеграмом број 1128, извести министра Сазонова (али и његовог француског министарског колегу) да ће „због упорног одсуства воље од стране Италијана да пропусте Србе до Валоне, где је једино могуће укрцавање коња, српска армија морати... да остави више од 20.000 употребљивих коња чија је вредност око 10 милиона франака, без могућности да се након тога обезбеди армији редован број коња” (27, док 691).

Пашић – Сјалајковићу. Зна ли се за италијанско „упорно одсуство воље... да пропусте Србе до Валоне”, разумљивом треба сматрати информацију коју је 18/31. децембра Никола Пашић послао србској мисији у Петрограду (тамо приспелу после два дана, а министру Сазонову прослеђену сутрадан) „да смо молили Италијане да узму активно учешће у борби против надирања Бугара у Албанију”, али да је Италија одговорила негативно.

Сазонов – њосланицима на сјрани. Италијанско одбијање да се супротстави бугарском надирању у Арбанију приморало је Сазонова да преко руских изасланистава у Паризу, Лондону и Риму (као и руских представника код црногорске и србске владе), телеграмом бој 6530 од 21. децембра 1915/3. јануара 1916. године, затражи да савезничке владе интервенишу у Црној Гори, не би ли се аустроугарске снаге спречиле да с леђа нападну србску војску у повлачењу:

„Капитулација Црногораца, чак и условна, отвориће Аустро-Немцима пут у Албанију и даће нову снагу аустријској флоти на Јадрану. Дозволите стога да молим владу при којој сте акредитовани да њеном представнику на Цетињу буде заповеђено да изјави црногорској влади да четири државе (Француска, Енглеска, Италија и Русија – ИП), предузимајући све мере за опскрбљивањем Црне Горе намирницама и муницијом, не допуштају са њене стране сепаратни договор са Аустро-Немачком. Тиме би Црна Гора себе лишила подршке и покровитељства. Истовремено дозволите да се инсистира на томе да савезници предузму делатне мере да хитно обезбеде Црној Гори неопходне залихе” (27, док. 695).

Обнорски – Сазонову. Да је Црној Гори заиста требало помоћи, казује и телеграфски извештај Николаја Обнорског, руског повереника на Цетињу, послат 23. децембра 1915/5. јануара 1916. године министру Сазонову; копије тог извештаја послате су и у Париз и Лондон, као и кнезу Трубецком:

„Црногорска скупштина, сазвана на ванредну седницу, разматра на затвореним седницама критичну ситуацију насталу у земљи. Бивши министар спољних послова Гавро Вуковић (1852-1928 – ИП) је у опширном излагању, укоривши владу за касно обраћање савету народних представника, изнео мишљење да би државно биће Црне Горе која сада, након пропасти која је задесила савезничку Србију, стоји лицем у лице са бројно надмоћним непријатељем, још могло бити спасено путем склапања мира, али под условом да се нађе прихватљива формула која неће компромитовати Црногорце у очима савезника. Кабинет је понудио оставку. Предузимају се покушаји да се формира коалиционо министарство из чланова скупштине. Заједно са колегама ја сам, као и раније, готово уверен да сепаратни мир у смислу типичне двостране нагодбе овде неће бити склопљен, ако се претходно, уз помоћ савезних држава, не исцрпу сва средства да се спречи војна и економска катастрофа која прети Црној Гори” (27, док. 705).

Извољски – Сазонову. Могућност да бугарске и аустро-угарске снаге сустигну остатке србске војске, ионако угро-

жене непријатељским односом италијанских власти према њој, нагнала је Французе да излаз из насталих неприлика потраже без Италијана. О томе сведочи телеграм број 870 од 22. децембра 1915/4. јануара 1916. године, који је, из Париза, Извољски послао министру Сазонову а копије Извољском и Гирсу:

„Камбон ми је рекао да је идеја о превозу српске војске на Крф засад напуштена и да ће поменута војска бити упућена у Бизерту. Та одлука је, по свему судећи, изазвана захтевом Италије да, у случају присуства на Крфу било каквих француских снага, тамо буду послате и италијанске снаге. Генерал Жофр наставља да се изјашњава у корист Крфа, јер у Бизерти тешко да има места за концентрацију 100.000 Срба. Камбон мисли да ће на крају део српске војске морати да буде превезен на острво Крф” (27, док. 700).

На неприлике којима у медовском пристаништу могу бити изложене србске трупе и србске избеглице, адмирал Трубриц упозорио је србску Врховну команду у Скадру својом поруком број 191 од 23. децембра 1915/5. јануара 1916. године: „Докле год укрцавање српских трупа у Медови не буде осигурано великим операцијама на мору, а пристаниште не буде заштићено од аероплана и подморских лађа, моје је мишљење, да се излажемо опасности. Са средствима, која сад стоје на расположењу овај посао морао би трајати најмање четири недеље. При оваквим околностима не могу да примим на себе одговорност”.

Извољски – Сазонову. Био је Камбон у праву, пошто је Извољски 25. децембра 1915/7. јануара 1916. године, телеграмом број 878, о француским намерама известио министра Сазонова, као и руске посланике у Лондону, Риму и Атини:

„Француска влада је на енергичан савет генерала Жофра и морског министра коначно решила да превезе српску војску не у Бизерту, него на острво Крф. Француском посланику у Атини било је наређено да о томе обавести грчку владу и да јој пружи уверења да та мера има привремени карактер и да нипошто не нарушава права Грчке на поменуто острво. У случају протеста са стране грчке владе, Гијмен (француски посланик у Грчкој – ИП) треба да изјави да се начин деловања савезника оправдава несумњивим немач-

ким нарушавањем неутралности острва Крфа, која је гарантована лондонским трактатом из 1854. године. Француским посланицима у Петрограду, Лондону и Риму наређено је да моле савезничке владе да у Атини подрже Гијменову изјаву. Истовремено са српском војском биће искрцан и француски одред, вероватно у саставу једног батаљона, ради одржавања реда на острву. Овде се очекује да ће у том случају и Италија захтевати да се тамо искрца и њен одред” (27, док. 711).

У жељи да се нешто ипак учини и не бавећи се много питањем како ће се окончати та дипломатска преписка, Французи су 6. јануара 1916. године у Драчу укрцали једну групу од око 9.000 србских војника (на другом месту пише да је укрцано 9.010 војника и старешина) и послали у Тунис, у Бизерту. Свесни да би транспорт на толику даљину, са мало бродова, трајао месецима, Французи су 11. јануара (не обавештавајући Енглеze о томе) један свој одред искрцали на Крф, а три дана касније србска страна обавештена је „да је Крф одабран као база за опоравак и реорганизацију српске војске” (23, 199-201).

„Када је све било готово... Британци и Италијани су жарко желели да обезбеде своје присуство на острву! Британска влада је изјавила да ће упутити на Крф део своје Јадранске мисије, док су Италијани... отворено изразили жељу да сами окупирају Крф! Због тих италијанских прохтева... шеф Форин офиса Едвард Греј (1862-1933) телеграфисао је свом амбасадору у Риму... да саопшти барону Сонину да је ‘потпуно неприхватљиво да Италија окупира Крф’ и да упозори ‘италијанску владу да се мане било каквих сличних идеја’. Бура се стишала тако што су Британци послали око 200 људи на острво из Јадранске мисије, а Италијани 50 карабињера који су тамо симболизовали присуство своје земље” (23, 204).

У непосредној вези са евентуалним грчким протестима о правима на острво Крф, ваља знати да је „истог дана када су француски алпинисти окупирали Крф, 11. јануара 1916, пао Ловћен. Тиме је аустроугарским трупaма практично био отворен пут за надирање према Албанији. већ и то је захтевало хитну евакуацију српске војске из северног албанског приморја... Па, ипак, британска и италијанска влада су уложиле протест у Паризу што су заобиђене приликом доношења тако важне одлуке, при чему француска Влада није

водила рачуна о њиховим посебним интересима. Грчка влада, пак, уложила је оштар протест што је повређен њен суверенитет у Јонском мору чак и без пристанка Аустрије и Пруске”, односно њихових наследница Аустроугарске и Немачке, у том времену ратних противника, као гарантних сила (уз Француску, Енглеску и Русију) о неповредивости грчког суверенитета над Јонским острвима” (23, 201. и 204). Грци су тај свој протест заснивали на одредбама лондонског уговора из 1854. о „неутралности острва Крфа”, и договору од 14. новембра 1863. године којим је то острво „заувек неутрализовано”.

У доброј вери да Савезници неће оtezати са пребацивањем преживелих србских војника и избеглих цивилних лица (пошто су заробљени аустроугарски војници 18/31. децембра 1915, и 19. децембра 1915/1. јануара 1916. године већ били пребачени на Азинари), Оперативно одељење Штаба србске Врховне команде, наредбом О.Бр, 26455 од 22. децембра 1915/4. јануара 1916. године, коју је, „у циљу припреме свију потребних мера, за укрцавање у бродове”, по наређењу Врховног команданта потписао пуковник Живко Г. Павловић (1871-1938), помоћник начелника Штаба, издало је Начелнику Саобраћајног одељења детаљно упутство које, у највећем делу, гласи:

„1. Укрцавање трупа у бродове вршиће се у пристаништу Сан Ђовани ди Медуа и у Драчу.

Из Медовског пристаништа транспортоваће се... а. део штаба Врховне Команде; б. II армија; в. I армија; г. Двор; д. Остатак штаба Врховне команде; ђ. све јединице и установе ван састава дивизија и армија, а које се сада налазе у Скадру, као и оне које се сада налазе у самом пристаништу у Медови; е. III армија.

...Из Драчког пристаништа транспортоваће се: а. Трупe Нове Области; б. Резервне Трупe; в. Одбрана Београда, и г. Тимочка Војска, са свим јединицама и установама ван састава армија и дивизија, а које се налазе и које се имају прикупити у Драчу...

3. Кад поједини ешелони треба да буду у самом пристаништу извештаваће претседник комисије команданта логора, тако да бродови ни једнога тренутка не смеју чекати на долазак трупа.

4. Код сваког пристаништа на извесном удаљењу имају се одмах образовати логори, у којима увек мора бити два пута већи ефектив од онога, који ће се транспортовати сваког дана. Логор

за Медову има се образовати код Љеша (на десној обали реке Дрима), а за Драч источно од села Раштбула, поред пута за Тирану, и не на већем удаљењу од 4-5 километара а од самог пристаништа.

У сваком логору мора бити најмање по 4.000 људи, а највише по 5.000 људи. Према овоме, чим један део из логора оде у пристаниште за укрцавање, исти толико део мора да дође на његово место у логор...

Команданти логора, који у истом морају бити стално, имају права заповедања по свима питањима, која се односе на упућивање људи из логора у пристаниште...

Логори морају бити у сталној и сигурној вези са пристаништем... Поред телефонске везе поставити и релејну коњичку везу...

5. У погледу јаче безбедности, а нарочито у Пристаништу Медова врло је важно, да време укрцавања буде што је могуће краће... Обезбеђење укрцавања трупа у пристаништу Медова вршиће трупе III армије... обезбеђење укрцавања у Драчу вршиће трупе Тимочке Војске...

Тражени су аероплани за гоњење непријатељских аероплана...

6. Од велике је важности, да се одржава најстрожија дисциплина, не само у пристаништу већ и у логору. Комисија за укрцавање не сме дозволити у околини пристаништа бављење појединаца. Има се дозвољавати улазак у транспортне лађе само групним јединицама које је она одредила.

7... Преставници морине, који ће вршити транспортовање наших трупа сва питања око укрцавања расправљаће са комисијом...

9. Начелник Санитетског Одељења Врховне Команде издаће одмах детаљан упут о поступку са болесницима, који се налазе по болницама у Албанији и Црној Гори, како би се што пре утврдио број болесника, способних за транспортовање, као и за поступак са оним, који се не могу транспортовати. Ако буде било потребно, да се са болесницима, који се не могу транспортовати, мора оставити наше санитетско особље и које од санитетских установа, онда благовремено о томе известити ову команду.

Са болесним, рањеним и изнемоглим коњима поступити по наређењу ове команде АБр.28.145 од 21.ов.мес (које није нађено – ИП).

10. Главни интендант ће одмах настати и издати потребна наређења, да се људство снабде резервном храном из слагалишта у Медови односно Драчу, најмање за 3-4 дана... Ни у ком случају храна се војницима не може у самом пристаништу издавати.

11. Команданти ће изволети наредити свим својим јединицама све припреме за укрцавање... да се нижи старешински кадар и

сами војници упознају редом при укрцавању у бродове и владаньем приликом укрцавања и за време возње.

12. Коњи, волови, топови, кола, митраљеска одељења, муниција (пешадијска и артилериска), оружје (пушке и карабини), запрежни, товарни, јахаћи материјал неће се сада товарити у лађе. За ово ће се накнадно доставити упут.

Ако би бродови дошли пре но што би се овај упут добио, онда све напред побројано остављати јединицама, које ће се доцније транспортовати...

14. Са свим овим припремама бити што пре готов, јер се долазак бродова очекује у најскоријем времену”.

Наведеном наредбом именовани су чланови комисије за укрцавање трупа, и то:

– у Медови: пуковник Миливоје Зечевић (1872-1946) као председник, и ђенералштабни мајор Светислав Миливојевић (1872-1946) истовремено командант логора у Љешу, и потпуковник Милан Ђ. Недић, као чланови;

– у Драчу: ђенералштабни пуковник Драгутин Кушаковић (1875-1930) као председник, ђенералштабни потпуковник Антоније Антић (1878-1953) истовремено командант логора код Раштбула, и ђенералштабни мајор Александар Пешић (1881-1963).

Истота дана, наредбом под истим бројем дато је и упутство за рад Комисије „око укрцавања трупа у бродове”:

1. Комисија има неограничено право заповедања по свим питањима која се односе на укрцавање трупа. Претставници морине која ће вршити транспортовање трупа, сва питања укрцавања расправљаће само са комисијом за укрцавање.

2. На извесном одстојању од самог пристаништа има се образовати логор у коме мора увек у свако доба бити два пута већи ефектив људства од оног који ће се моћи транспортовати сваког дана. Овај логор има се образовати код Љеша (на десној обали р(еке) Дрима) не улазећи у варош. У њему мора увек бити најмање 4000 а највише 5000 људи готови и спремни да могу сваког момента, кад се позову, отићи у пристаниште и укрцати се.

3. За команданта логора код Љеша одређујем ђенералштабног мајора Светислава Миливојевића. Командант логора мора бити стално у логору, и по свим питањима, која се односе на упућивање људи из логора у пристаниште за укрцавање, издаје потребне заповести.

4. Логор са пристаништем мора бити везан телефоном. Наредно је команданту II армије да постави телефонску везу логора и пристаништа Медове. Поред ове телефонске везе мора се имати и коњичка релејна веза, коју ће такође подићи II армија, јер је од велике важности да веза између пристаништа и логора буде не само стална него и врло брза, те да не буде прекида у раду.

5. У циљу убрзавања укрцавања трупа, важно је да се комисија што брже обавештава о броју људства које се може укрцати у првој групи малих лађа, које ће доћи. Чим председник комисије добије од команданта пристаништа овај извештај одмах наређује команданту логора да упути потребан број људи у пристаниште, где их комисија дочекује и дели по групама које одговарају броју лађа. Ова група може бити разне јачине, што је у зависности лађе, т.ј. да ли ће се укрцати људство у торпиљер шалупу или евентуално на карго-боту (лађу која је храну донела). Свака група људи по лађама мора бити под командом својих старешина.

6. У погледу јаче безбедности врло је важно да се укрцавање што брже врши, како би и време укрцавања било што је могуће краће, јер ово налажу прилике у којима се налазимо.

7. Председник комисије за укрцавање обавештаваће свакога дана ову команду – докле оперативно одељење не буде и само транспортовано – о томе, колико је тога дана укрцано и из којих јединица. Поред овога председник комисије водиће књигу 'Дневник рада комисије', у коју уносити сваког дана све податке који се односе: на број људи, који је укрцан, из којих је јединица, у колико лађа и како се зову те лађе, као и чије су, време трајања укрцавања, време доласка и одласка бродова, заштита ових, и сви догађаји и издата наређења у току дана.

8. Председнику комисије доставиће се преглед из кога ће видети, којим редом треба јединице транспортовати и где се оне налазе, те како би их благовремено позивао, да прилазе ближе логору.

9. Поред телеграфске и телефонске везе Скадар – Љеш – Медова одмах ће се организовати и коњичка релејна веза и то: командант II армије поставиће станице у Медови, Љешу и Какарићу, а командир ескадрона IV коњичког пука у Барбалуши, Блтоју и Скадру.

10. Од велике је важности да се одржава строга дисциплина не само у пристаништу но и у логору. Комисија ће забрањивати бављење појединаца у околини пристаништа. Она ће дозволити улазак у транспортне лађе само трупним јединицама, које је она одредила.

11. Народни посланици, цивилни чиновници – који не припадају војсци – и њихове фамилије, фамилије официра и све избег-

лице ићи ће нарочитим транспортима, користећи се колико је то могуће лађама које су донеле храну па се враћају.

12. Стока (коњи и волови), топови, кола, оружје, митраљези, муниција, запрежни, јахаћи и товарни прибор неће се моћи транспортовати заједно са трупом. Како ће се ово питање решити издаће се накнадно наређење.

13. С обзиром на то, што све људство нема логорског прибора, а да не би људство у логору код Љеша становало под ведрим небом, председник комисије наредиће команданту логора, да од првих ешелона који се из логора упуте у пристаниште одузму логорски прибор, докле не буде довољно за 4.000-5.000 људи. После тога људство одлази у пристаниште са својим прибором. Последњи ешелон понеће собом сав остављени логорски прибор.

14. Обезбеду самог пристаништа у Медови против непријатељских ратних бродова и аероплана вршиће сам председник комисије погодним распоредом батерија и пешадије које му стоје на располагању.

15. Комисија за укрцавање трупа укрцаће се у последњи брод, пошто је свој посао потпуно завршила”.

Двадесет четвртог децембра 1915/6. јануара 1916. године, под пов. бројем 2, Комисија за укрцавање у Медови известила је Начелника штаба Врховне команде да је два дана раније посетила адмирала Трубрица зарад договора „да укрцавање трупа тече брзо и на време”. Пошто је саслушао због чега су чланови Комисије дошли код њега, Адмирал је „шематски цртајући... објашњавао стручњачки, све техничке тешкоће и немогућности, које воде ‘катастрофи’ (de sa-stres) ако би се после данашњег несретнога случаја (потопљања италијанског брода ‘Бриндизи’ пред медовском луком, на коме се налазило око 550 србских добровољаца из Америке – ИП) покушало, да се приступи извођењу укрцавања трупа у Медови, пре него што се учине све потребне стручњачке и техничке припреме, те да се обезбеди укрцавање и пребацивање трупа, односно пре док се не учини све да се случајности сведу на минимум.

Његово је мишљење:

1. Основица аустријске флоте је Котор, који је тако близу Медове, да непријатељски аероплани, долећу у Медову за пола часа, а сумарени (подморнице – ИП) за 1,45 часа, и да докле год не буде постављен од стручних лица довољан

број топова нарочите конструкције за тучење аероплана, и докле пристаниште Медова не буде минирано потпуно, тако да улаз лађа у пристаниште буде омогућен једино извесним правцем и на извесном месту, које треба и мора да буде тајна, и да лађе у пристаниште уводи нарочито лице које ту тајну зна, као и докле год Которско пристаниште као основица аустријске флоте, не буде потпуно блокирано одговарајућим лађама нарочитог типа, и то са што јачом снагом, које ће увек моћи да прими борбу и противстане непријатељској флоти из Котора – све дотле он – Господин Адмирал, скида са себе сваку одговорност и тврди да ће укрцавање трупа у Медови зависити сваког момента од евентуалности да лађе буду нападнуте од непријатељске флоте и са људством буду уништене.

Разлози су му ово:

а) Што лађе не могу да уђу у само пристаниште због плитке воде, већ се морају задржати даље од пристаништа, те ће утовар људи трајати много дуже времена, чиме се даје могућност непријатељу да сазна и предузме потребне мере.

б) Што је талијанска флота, која је у Бриндизи, толико далеко, да је техничка немогућност да благовремено стигне и парира дејство непријатељске флоте.

в) Што је непријатељ у могућности да због близине Котора, пушта мине на које савезнички бродови наилазе и страдају, као што је данас био случај (9 часова јутра) са талијанском лађом 'Бриндизи', која је наишла на непријатељску мину и потопљена на даљини око 4-5 км. од пристаништа, Лађа је била натоварена са око 400 тона разног профијанта и преко 450 људи, од којих се 150 удавило. Од лађе вири само врх катарке из воде.

г) Што непријатељ за време утовара баца масу бомби са аероплана на само пристаниште и сплавове на којим се људи укрцавају, што производи масу непотребних жртава, ствара неред и забуну, и чини да се време потребно за утовар још више продужује чиме се лађа доводи у опасност.

д) Што непријатељ, у самој ствари још није предузео правилан и организован напад на транспортне бродове и пристаниште, па је ипак до сада од осам приспелих лађа, четири потопљено и преко 20 једрилица, – што кад буде предузет организован напад, жртве ће бити још веће, за које

неко и треба и мора да одговара, коју одговорност он неће да прими на себе јер вели да као стари марински официр, који је већ вршио слична транспортовања већих маса војске, тражи да се најпре огарантује укрцавање и превоз трупа и случајности сведу на минимум.

Он каже да су то основи поморства, које сваки поморац мора да зна.

2. Драчко пристаниште, и ако нема све услове доброг и осигураног пристаништа, ипак је боље јер је дистанција од Котора до Драча равна удаљењу од Драча до Бриндизи, где стационира италијанска ратна флота.

Он предлаже да би најсигурније укрцавање и превоз трупа било из Валоне, јер је иста на толиком удаљењу од Котора, да аустријска флота не би смела толико рисковати да се удаљује од своје базе – Котора. Али како је Валона толико удаљена од Скадра и Драча (од Скадра до Медове има 52 км, а од Медове до Валоне 242 км, од чега око 200 путељцима и кроз блато – ИП), да је одлазак трупа толико тежак и скоро немогућан, – то он безусловно тражи да се укрцавање свију наших трупа врши у Драчком пристаништу.

Напад аустријске флоте на Драчко пристаниште, било би увек благовремено спречено јер би се са Ловћена бежичном телеграфијом могао увек одмах авизирати излазак непр(ијатељске) флоте из Которског пристаништа, као и извршити јављање италијанске флоте у Бриндизи. (Тако се у том тренутку размишљало јер се није могло знати да ће Ловћен скорих дана пасти и да ће Црна Гора пристати на капитулацију – ИП)...

3) Г. Адмирал рачуна да се после данашњег потапања ове лађе („Бриндизија” – ИП) не може надати доласку бродова за укрцавање трупа ни доноса даљег профијанта.

Комисија је молила Г. Адмирала да настане по сваку цену... да, ако би се узео Драч за утовар трупа, да у Медови односно Љешу буде довољна количина хране за пролазеће трупе за Драч.

Комисија дели мишљење г. Адмирала Трубрица и налази, да после свестраног процењивања свију чињеница, а ако не жели да се трупе изложе сигурној катастрофи, онда молимо да се Драч одреди као пристаниште за укрцавање свију трупа”.

Бродолом „Бриндизија”. На дан кад је брод потопљен, Командант медовског пристаништа два пута је о томе известио Начелника штаба Врховне команде. У првоме (број 193), каже се да је лађа „погођена из сумарена на самом улазу у пристаниште и за пола часа потонула”, док други (број 194) казује да „узрок топљења Бриндизија још није утврђен, јер постоји и та верзија да је на мину наишла. На лађи је било 400 Црногораца. Колико је утопљено још се не зна. Спасевање се врши”.

Својим текстом „На успомену друговима који су потопљени 6 јануара 1916 у луци Св. Иван Медуански” („Јадранска стража” Сплет, март 1932), професор Павао Перић, добровољац у србској војсци, један од оних који су преживели арбанашку голготу, из Њујорка је сведочио о бродолому „Бриндизија”. Па, тако, сазнајемо да је он, са својим друговима, у Медови, „у тој луци спаса”, чекао двадесет пет дана, „да се укрцамо на лађу и да кренемо било куда, само да не паднемо у руке непријатеља, јер као дезертери (аустроугарски – ИП) знали смо шта нас чека... Присуствовали смо катастрофи талијанског пароброда „Brindisi” на којем се налазило 420 наше браће добровољаца из Сјеверне Америке... Неки појединци, који су били добри пливачи, пливали су до јужног дијела обале и тако се спасили. Упркос тога, ту је 240 наше браће изгубило животе.

Тко је крив овој несрећи? Нитко други, него заповједник пароброда „Brindisi”. Нетом смо утопљенике довели до пристаништа и пружили им прву помоћ, одмах сам са истим чамцем у друштву с једним нашим артилеријским капетаном и са два друга пошао на мјесто несреће. Уз потопљени пароброд смо нашли привезано три чамца за спасавање, које нијесу ни покушали спустити. Заповједник пароброда, кад се несрећа догодила спустио је само један чамац у море, да спаси себе и посаду брода, а нашу браћу је оставио судбини. Кад је посада са заповједником ушла у чамац, наши су добровољци отворили ватру из револвера и њих већином поубијали, а неке су тешко ранили”.

На интернету се не може пронаћи иједан италијански новински текст с почетка 1916. године који би сведочио, макар и као „гола” вест, о бродолому „Бриндизија” у Медовском заливу; оновремене италијанске новине тај су догађај прећутале, највероватније због срамотног понашања бродске посаде; сасвим у складу са држањем италијанске државе према Србима на *Голгоџе вису*.

Тек после безмало сто година, 9. априла 2012, у тексту *Affondamenti Navi Grande Guerra, Појтољени (италијански) бродови у Великом рајју* (https://www.google.rs/?gws_rd=cr,ssl&ei=RcaSVNKUJerMygOg2oDwBg#q=Affondamenti+Navi+Grande+Guerra) поменут је бродолом „Бриндизија”:

„6. јануар 1916: Потопљен брод ‘Бриндизи’, пошто је наишао на једну мину. Са друге стране: изгубило је животе 300 војника италијанских и војника црногорских”.

Али барем податак више од онога што читамо у тексту *Il salvataggio dell'esercito serbo e montenegrino da parte della regia marina italiana (1915-1916)*, објављеном 2004. године у Центру за историјско-војне студије „Generale Gino Bernardini”: „6. јануара потопљен је брод Бриндизи пошто је наишао на једну мину”.

Иначе, подаци обрађени у књижици Илије Петровића *Бродоломници под Медово*, Подгорица 2016, кажу да су се на „Бриндизију” у тренутку бродолома налазила најмање 553 србска добровољца, од којих је страдало 383 (још осамнаесторица погинуло је на обали, од бомби избачених из аустријских авиона), а спасено 152.

Дан по бродолому, Комисија за укрцавање у Медови обавестила је, под Пов. Бр. 5, Начелника штаба врховне команде да је „по утопљавању лађе Бриндизи у овом пристаништу требало истоварити другу лађу ‘Бари’ потоварену 400 тона нашег профијанта. Но, ова лађа није ушла у пристаниште ни до поноћи, јер је била насела... те је на пучини... једва истоварено 180 ђака брашна... лађа је отпловила вратив у Италију сав профијант (брашно, конзерве, јечам и др.), – по наређењу адмиралитета талијанског.

Овом лађом требало је отпавити: 500 војних официра и извесан број избеглица, но на лађу није примљено ниједно лице.

Достављајући предње, молим:

1). За најенергичније дејство где треба, да одмах овде упуте бар две лађе са профијантом јер су сви овдашњи магацини празни, те ће још колико сутра отпочети трупе да гладују; и

2). да се једном за увек издејствује код надлежних, да на време будемо извештени шта ће се на коју лађу од војника и избеглица примити, те да не малтретирамо иначе изнурено људство и држављане”.

Извештај потпуковника Милана Недића, пристанишног команданта, послат Министру војном и Начелнику штаба Врховне команде био је нешто информативнији:

„Лађа ‘Бари’ потоварена са 400 тона профијанта (од којега је око 1.200 ђакова брашна) није синоћ приспела у пристаниште. На пучини истоварено је из лађе у једну барку

180 врећа брашна, а сав остали профијант враћен је истом лађом у Бриндизи иако сам и лично и преко делегата Владе г. Томића молио и преклињао, да се бар сво брашно истовари.

Од стране талијанског делегата, маринског капетана Лењана обећано ми је пре почетка истовара брашна из лађе, да ће се истом лађом моћи да отпреме где треба: сви рањени и болесни официри, 500 војника из Шумадијске дивизије II позива и око 200 чланова официрских фамилија. Но за време истовара наведених 180 врећа брашна, капетан Лењано неколико пута је променио мишљење о томе, кога ће пустити на лађу. Најзад, око 12 часова у поноћ јавио ми је, да ће пустити стотину војника, официре и двајестину официрских жена и деце. До два часа по поноћи потоварено је на барке 106 војника из Шумадијске дивизије II позива, 40 официра и око 20 жена и деце, – и кад су барке отиснуте на пучину у правцу лађе, примећено је да је лађа отишла. За све време утовара: војника, жена и деце у барке био је присутан капетан Лењано, па како се лађа без његовог наређења не може и не сме из пристаништа да крене, то се овај поступак има протумачити искључиво као намерно малтретирање. У 2 часа по поноћи барке су са пучине враћене у пристаниште, па је потом уз плач жена и врисак деце настало истоваривање свих уквацих.

Извештавајући о овоме молим за најенергичније дејство да се капетан Лењано одмах смени (није смењен, и он је италијанска власт – ИП), а на његово место упути човек с којим се може радити, јер је оправдано незадовољство код официра, војника и избеглица у таквом стадијуму, да ми је на положају команданта пристаништа немогуће опстати”.

Истог дана, под бројем 5, уз запажање да је постојећа опрема у пристаништу „недовољна чак и за истовар 300-400 тона робе из једне лађе и то под претпоставком, да тај истовар траје бар 12 часова, а о утовару трупа овим средствима не може се ни говорити, као и уз констатацију „да се без довлачења потребних техничких средстава: моторних чамаца, реморкера и једрилица утовар војске у Медови не да ни замислити”, Комисија је замолила Начелника штаба Врховне команде да се, „за случај утовара трупа у Медови набаве сва потребна техничка средства и то у довољном

броју за пројектовано укрцавање, – пошто је и по мишљењу адмирала Трубрица, који је цео век провео на оваквим пословима, другојачије немогуће свршити посао и много мањих размера”.

Двадесет шестог децембра 1915/8. јануара 1916. године, под бројем 8, Комисија у Медови известила је Начелника штаба Врховне команде да је италијански адмиралитет за наредни дан најавио допловљавање двеју лађа за србску и црногорску војску, те да ће се у њих, у повратку, моћи укрцати „300 војника изабраних и лекарски прегледаних од стране француских морских лекара, као и 200 избеглица... рањени и болесни официри, стране мисије, жене и деца, народни посланици и старци”.

Комисија то није рекла, али је сасвим извесно да је Италија оваквом „услугом” показала само своју зловољу према србској страни: за јавност и за Савезнике, она не одбија да превози србску војску и србске избеглице, а друга је ствар што би понуђени обим поморског транспорта, уз претпоставку да се, у неком међувремену, аустроугарске снаге не спусте у Арбанију и нападну Србе, трајао можда и петнаестак месеци. Деси ли се да Срби буду сустигнути и, још неопорављени, војнички поражени и то би био резултат ратне среће (или несреће): Италијани знају да се то њих не би тичало, пошто би их заштитили њихови француски и енглески ратни савезници.

А то управо претпостављено „неко међувреме” стигло је раније но што се могло очекивати и, тако какво је, довело србску ствар у изузетно тешку ситуацију.

Трубецки – Сазонову. Да је стање заиста било тешко, скоро безизгледно, сведочи и поверљиви телеграм Григорија Трубецког, послат министру Сазонову (број 1136, од 29. децембра 1915/11. јануара 1916), у следећем тексту:

„Позвавши данас, 29. децембра (11. јануара 1916 – ИП), Посланике, Пашић је изјавио да заузеће Ловћена и Његуша отвара Аустријанцима пут ка Скадру. Он инсистира на хитном слању у Драч и, нарочито, у Медову, што већи број транспортних средстава не би ли се спасла српска војска, пошто би Аустријанци могли бити у Скадру за неколико дана. Српска армија, лишена борбених залиха, неспособна је

да пружи отпор аустријским нападима, којима ће се вероватно придружити Бугари и Арбанаси. Пашић изјављује да све док највећи део од 20.000 до 30.000 војника не буде укрцан у лађе, Влада не може отпутовати. Моје колеге и ја оцењујемо прилике као крајње критичне и ми сматрамо неопходним да се на најенергичнији начин и без одлагања српска армија превезе морем” (27, док. 736).

Сазонов је о томе реферисао цару који је у врху телеграма, црвеним мастилом, исписао:

„Мора се наставити са свакојаким притисцима на савезнике да помогну Србима” (Дипломатия России от посольского приказа до наших дней : Историко-документальный департамент МИД России – http://www.idd.mid.ru/pervaya_mirovaya_voyna_i_diplomatiya_rossii.html).

Гирс – Сазонову. Руско инсистирање на потреби, и обавези, да савезници помогну Србима, почело је да ремети италијанску противсрбску искључивост. Види се то и из телеграма који је, под бројем 924 од 25. децембра 1915/7. јануара 1916. године, руски посланик у Риму послао Сазонову, али и својим посланичким колегама у Паризу и Лондону:

„Сонино и ја само разменили ставове о односу Италије према Србији. Рекао сам му да Русија не може да не буде крајње осетљива према свему што се тиче тога нама сродног херојског словенског народа. Свака њему нанесена увреда и неправда болно одјекује у руским срцима и изазивава негодовање. Сонино се бранио тврдећи да чини све могуће да удовољи Србима и да спаси српску армију у границама онога што дозвољавају витални интереси Италије. Српских избеглица у Италији има на хиљаде и, колико буде било могуће, биће примљени у још већем броју. Обећао је да, колико је могуће, олакша и њихову судбину. Моји француски и енглески колега још нису добили инструкције да моје гледиште подрже” (27, док 713).

Гирс – Сазонову. На истој антисрбској линији, без обзира на италијанско расположење да се „приступи превозењу српске армије” што даље од Италије, налазе се и ставови које је Сонино изложио у разговору са руским послаником у Риму, а што је 25. децембра 1915/7. јануара 1916. године, те-

леграмом број 925, он пренео министру Сазонову и руским посланицима у Енглеској и Француској:

„Сонино ми је рекао да је данас послао телеграм италијанским конзулима да инсистирају на неопходности да без одлагања приступе превози српске армије, најпре у Бизерту, кад већ није још могло бити постигнут договор око Крфа. Он сматра да ће туда кренути само први транспорти, а затим ће остала војска бити превезена на Крф, што би он сматрао разумнијим. До њега су дошле гласине да је француски војни агент у Атини говорио о предстојећој окупацији Крфа од стране француске војске. Схвативши под окупацијом изгнање грчких власти и потпуно газдовање Француске, он је изјавио да се Италија не би могла према томе односити равнодушно. Ипак, он не види неопходност да се прибегне окупацији ради превоза српске армије, чије би пребивање на острву могло без проблема да се усагласи са остављањем грчких власти. У том смислу Крф се налази у другачијем положају него Солун, где суседство непријатеља приморава да се прибегне ванредним мерама” (27, док 714).

Гирс – Сазонову. Истога дана, телеграмом број 927, Гирс је примаоцима претходног телеграма пренео још неке своје утиске из разговора са Сонином, мада му није ни у примисли да Сонинове медитације о препуштању територије северно од реке Шкумбе, изједначи са намером да Србе, и војску и цивилне избеглице, тамо блокира, спречи њихово даље повлачење пред аустроугарском војском и изложи страдању у неравноправној борби или капитулацији.

„Дужан сам на приметим да досад нисам запазио Сонину жељу да опере руке од уступака које је учинила Италија у вези са омогућавањем Србији да изађе на Јадран. Претпостављам да његово упорно инсистирање на граници реке Шкумби указује пре на то да он у овом тренутку нема аспирације на територију која лежи северно од ње, коју он потпуно препушта на располагање српској армији; у тренуцима раздражености он чак помиње могућност да Италија повуче војску из Драча. Питање Валоне увек ће наићи на принципијелни отпор са његове стране и инсистирање на нечему што се не би слагало с његовим гледиштима, представљало би опасност” (27, док. 715).

Демидов – Сазонову. Како се Крф све чешће помињао као место на које би, по француској сугестији, требало србску војску пребацити с арбанашког приморја, сасвим је природно што су се и остали савезници озбиљно позабавили тим питањем. Из те „забаве” проистекао је и „текст пројекта саопштења” замишљеног подухвата, о коме Демидов, руски посланик у Грчкој, телеграмом број 719 од 26. децембра 1915/8. јануара 1916. године, извештава министра Сазонова:

„По указу својих влада, француски, великобритански, италијански и руски посланик имају част да грчкој влади дају на знање следеће: пажљиво изучавање услова у којима евакуација српске армије треба да буде спроведена – како би се њени херојски војници спасли од глади и истребљења – довело је савезничке владе до одлуке да је неопходно превести их на острво Крф; такво решење једино је које удовољава свим захтевима које ситуација намеће. Дуг просте хуманости захтева што скорији превоз српских војника на територију најближу албанском приобаљу, где се они у овом часу налазе. С аспекта очувања њиховог здравља, брзине и безбедности транспорта, као и лакшег снабдевања, ниједан други пункт не би одговарао свим пожељним условима. Грчка не може да се супротстави превозу Срба који су њени савезници, на Крф где они, уз то, неће остати дуго и где ће их становништво дочекати са свом симпатијом на коју они имају право да рачунају. Савезничке државе су спремне да пруже све гаранције у вези с обећањима да неће темељити никакве претензије на том привременом боравку Срба, који ће наћи прибежиште од глади и смрти. Ни у којој мери не ради се о окупацији и уверења која су већ дата грчкој влади у вези са другим острвима која је енглеско-француска армија била привремено принуђена да користи у циљу безбедности – уверења којима је била задовољна – не могу, разуме се, бити прихваћена мање повољно ни у овом случају” (27, док. 720).

Гирс – Сазонову. Одмах се показало да овај савезнички пројекат уопште није био по италијанском укусу, тако да је руском посланику у Риму само преостало да о томе, 27. децембра 1915/9. јануара 1916. године, телеграфски (број 942)

обавести свога министра у Петрограду, али и своје посланичке колеге у Лондону, Паризу, Атини и при србској влади:

„Сонино ми је рекао да је на саопштење француског посланика о одлуци да се српска војска превезе не у Бизерту него на Крф одговорио да може само жалити због тога што се превозење неће обавити истовремено и у Бизерту и на Крф. Он се слаже са мишљењем да је Крф за Србе погоднији и пријатнији, али није сагласан са потпуном окупацијом острва од стране француске војске, јер таква окупација изазвала би подозрење у Италији. Он не види никакву неопходност у томе да се искрца француска јединица, јер је за реорганизацију српске армије довољно неколико француских официра. Барер (француски посланик у Риму – ИП) му је наводно одговорио да нема разлога за претпоставку да ће француска војска окупирати острво” (27. док. 724).

Гирс – Сазонову. Овој својој поруци, Гирс је истога дана, истим особама, новим телеграмом 943, додао и следеће:

„У даљем разговору Сонино ми је у поверењу рекао да је јавно мњење у Италији било непријатно уздрмано француским заузимањем Кастелориза и претпостављеним заузимањем Трасана, двају острва која чувају улаз у Адалију. Та појединост га и наводи на крајњу обазривост у вези са Крфом, да не би било новог повода за раздраженост против Француске. На моју примедбу да искрцавање српске армије на Крф ипак може изазвати неопходност присуства макар малог француског одреда, одговорио је да би желео да се то избегне. Али ако се таква неопходност покаже као неизбежна, он би радије био за то да се тамо не шаље италијански одред због ненаклоњености Грка и Срба Италији. Он би у таквом случају видео једино решење у слању, заједно са француским и енглеским, и руског одреда, како не би само Французи имали сву власт на острву. Али би ипак више волео да Срби тамо остану сами” (27. док 725).

Извољски – Сазонову. У непосредну везу са тим, мора се довести и саопштење које је наредног дана, телеграмом број 887, руски посланик у Паризу послао своме Министру у Петроград, али и својим посланичким колегама Извољском, Бенкендорфу и Демидову:

„Великобритански посланик (у Паризу – ИП) саопштио је Бриану да су, по мишљењу италијанског адмирала који командује у источном делу Средоземног мора, државе Антанте обавезне да изјаве грчкој влади да ће и утврђивање Солунског залива и објаву ратног стања сматрати непријатељским актом. У вези са првим француска влада тражи од свога посланика у Атини информацију о томе да ли има основа очекивати утврђивање поменутог залива. У вези са другим, овде мисле да су посланици Антанте у Атини обавезни да се обрате грчкој влади са једнаким, али не колективним упозорењем о утиску који би на њих оставило увођење ратног стања” (27, док. 729).

Да ли на Крф, или на било коју другу страну, било је питање које није толико морило Комисију за укрцавање у Медови, колико сазнање да савезничкој морнарици баш и није много стало до извлачења србске војске с арбанашког приморја. Видимо то из поруке број 18 од 27. децембра 1915./9. јануара 1915. године, послате Начелнику штаба Врховне команде:

„Данас, 27. тек.мес. у 9 час. пре подне приспеле су у пристаниште две транспортне лађе: једна талијанска – ‘Малфета’ са око 300 тона и друга француска са око 100 тона профијанта. Истовар је почео у 10 час. пре подне и завршен је у 5 ч. по подне, када је почело укрцавање војника и избеглица. У талијанској лађи ‘Малфети’ укрцано је 316 војника – пешака и 36 официра, и 52 рањених и болесних официра.

Укрцавање је почело у 4.45 ч. по подне и завршено је у 5.30 по подне. Укрцавање је текло сразмерно доста брзо с тога, што је ова лађа пристала уз сам провизорно подигнути док, те су војници са обале без претовара улазили непосредно у лађу.

У француској лађи ‘Marie Rose’ укрцано је 230 избеглица, укрцавање је почело у 4 час. по подне а завршено је у 5,15 по подне. Укрцавање у ову лађу трајало је дуже времена него у првој, с тога што се је укрцавање морало вршити помоћу чамаца са претоваром.

Комисија налази, да би се према садашњим приликама у пристаништу и са средствима којима се сада располаже могло дневно укрцати око 2.000 војника, кад би свакодневно

долазио толики број транспортних лађа, колико је потребно да овај број прими. Међутим од 23.т.м. (5. јануара – ИП), када је комисија отпочела рад у пристаништу па све до данас, наведене две лађе први су транспорт, који је дошао у пристаниште и које су примиле свега 634 војника и избеглица. За сутра, до овог часа – 6 час. по подне – није авизирани долазак других лађа за транспорт било војника било избеглица. Ако се и у будуће буде овако продужило, јасно је да се предвиђено транспортовање из Медовског пристаништа неће моћи извршити ни у току неколико месеци.

С тога, комисија има част молити начелника за дејство, да долазак транспортних бродова у пристаниште удеси тако, да у исто свакодневно пристиже онолико лађа, колико је потребно за укрцавање најмање 2.000 војника.

Комисија налази, да би се наведени број војника, који се у току једнога дана може укрцати могао знатно повећати, кад би се предузеле мере – изложене у претставци Пов. бр. 2. од 24.т.м. и кад би се број једрилица и реморкера у истоме знатно повећао. Поред тога кад би се набавило из Италије довољно дрвене грађе, пошто је овде нема, како би се сада постојећи провизорни докови могли знатно продужити, и тиме омогућити, да бар две лађе за утовар могу пристати уз сам док. Овим би се избегао претовар из чамаца у лађе а тиме и укрцавање знатно убрзало.

Поред тога највећу сметњу брзом укрцавању и највећи нered у пристаништу чине избеглице, који у огромном броју – око 3.000 њих – изложени глађу и свима елементарним непогодама, без икаквих смештајних прилика, већ месец дана чекају да се транспортују, умирући сваког дана у просечно знатном броју. С тога комисија моли да се предузму најхитније мере да се исте што пре и пре транспортовања трупa транспортују.

Достављајући предње комисија има част молити начелника за хитно дејство да се предлози Гувернера пристаништа, адмирала г. Трубрица изложени у представци Пов. бр. 2. од 24.т.мес., као овде наведене представке у свему усвоје и нареди њихово извршење”.

И адмирал Турбриц је, на свој начин, бринуо о бржем укрцавању, тако да је 28. децембра 1915/10. јануара 1916. године затражио од Комисије за укрцавање у Медови да

учини „све што је потребно, да у будуће војници при укрцавању не носе више разне старе и стварно непотребне предмете собом, те се заузима много простора у лађи, и успорава укрцавање. Најподесније би било ако би војници собом задржали само оно и онолико, колико је за ратну спремину прописано – т.ј. у колико још који овога са собом има, а све што је непрописно, ваљало би забранити да собом носе”.

Наравно, Комисија је ову Адмиралову молбу проследила односним србским војним командама, али је зато, као потпору оној јучерашњој представи Начелнику штаба Врховне команде, додала и извештај да „данас није приспела ни једна лађа у пристаниште. До овог момента – 4 часа по подне – није ни за сутра заказан долазак какве лађе. Ако се овако продужи предвиђено транспортовање из овог пристаништа трајаће више месеци”. Не би ли се транспортовање ипак убрзало, Комисија ја замолила „да се свакодневно шаљу по неколико празних лађа, поред оних са профијантом за транспорт војника и избеглица”.

Наредног дана, под бројем 30, Комисија је замолила и адмирала Турбрица „да изволи са своје стране предузети потребне мере, да се у пристаниште, поред лађа које довлаче профијант, колико је то потребно, да се може укрцати најмање 2.000 војника”.

А и са „профијантом” је ишло тешко, те је Комисија, по наређењу Начелника штаба Врховне команде, замолила адмирала Турбрица „да изволи наредити, да се што пре упуту у пристаниште још 1-2 лађе са профијантом (пошто се) огромна оскудица осећа у брашну, конзервама, зоби и сену”.

Турбрицов одговор стигао је истог дана, уз обећање да ће, „чим овд(ашње) пристаниште буде довољно испражњено те да би се нова роба могла сместити овде, телеграфисати за нове транспорте, превенствено са потребама које се овде траже”.

Е, сад, на свакоме је да бира треба ли Адмиралову поруку тумачити као да је смештајни простор у пристаништу мали, или да србска војска не троши „профијант” који и иначе пристиже, или да тога „профијанта” има превише, или да Адмирал тако оправдава савезничку незаинтересованост за опстанак србске војске и србских избеглица затечених на арбанашком приморју...

Оно што је ипак извесно, јесте Адмиралово упутство од 29. децембра 1915/11. јануара 1916. године, „службено”, како евакуисати рањене и болесне из Љеша и Скадра (пошто је „директна евакуација из Скадра за лађу немогућа, због великог одстојања”), док се у ту сврху не буду почеле користити „лађе које путују под заставом црвеног крста, које иду слободно и без заштите”:

„1). Кад овде приспе лађа – по што се никад у напред не зна кад ће то бити – онда ће се одмах јавити у Љеш, те да се отуда евакуише болница и у лађу утовари. Ово неће много трајати – 3-4 сата, те се може сачекати, па да онда лађа иде.

2). Чим се болница у Љешу испразни, треба болеснике из Скадра пребацивати у Љеш, док се у Љешу болница не попуни и опет не евакуише, и тако непрестано да се врши. т.ј. да се из Љеша евакуише у лађу, а Љеш да се непрестано попуњава из Скадра”.

Трубецки – Сазонову. Пошто се 29. децембра 1915/11. јануара 1916. године срео са Пашићем, у присуству и осталих посланика на србском двору, Трубецки је, телеграмом број 1136, свога Министра (и Извољског у Паризу) известио о чему се тамо разговарало:

„Позвавши данас 11. јануара/29. децембра посланике, Пашић је изјавио да заузимање Ловћена и Његуша Аустријанцима отвара пут за Скадар. Он инсистира на хитном слању у Драч и нарочито у Медуу што веће количине транспорта, како би се спасла српска армија јер Аустријанци за неколико дана могу бити у Скадру. Српска армија, остављена без муниције, није у стању да пружи отпор надирању Аустријанаца, којима ће се вероватно придружити Албанци и Бугари. Пашић је изјавио да док значајан део војске – од 20.000 до 30.000 – не буде укрцан на бродове, влада не може да оде. Моје колеге и ја једнодушно оцењујемо ситуацију као крајње критичну и сматрамо да је неопходно најенергичније инсистирати на томе да се без одлагања предузму мере како би се српска армија хитно превезла по мору”.

Пошто је 4/17. јануара 1916. године прочитао овај телеграм, цар Николај II на њему је исписао:

„Треба на све начине наставити са подстицањем савезника да помогну Србији” (27. док. 736).

Пашић – Ћалајковићу. Телеграмом послатим 26. децембра 1915/8. јануар 1916. године, а урученим четири дана касније, Пашић саопштава:

„У свом претходном телеграму описао сам вам ситуацију са исхраном наше армије и о допремању намирница у Драч и Сан Ђовани ди Медиа и дао сам вам тачне податке о намирницама приспелим до 21/8. децембра. Мада је снабдевање наше војске у овом тренутку мало боље, оно је ипак далеко од тога какво би требало да буде, будући да доведена количина намирница и крме (сточне хране – ИП) није могла, макар у најнезнатнијој мери, да буде довољна за снабдевање војске и стоке.

Према саопштењима која сам примио од наших мисија, запазио сам да информације које наши представници добијају од тамошњих влада или од тамошњих представника Тројне антанте у вези са снабдевањем наше војске храном, не одговарају стварном стању ствари. Збога тога сам приморан да поново обратим пажњу на следећу чињеницу и да изнесем апсолутне тачне податке о количини приспелих намирница у Драч и Сан Ђовани ди Медиа.

До 20. децембра (2. јануара 1916 – ИП) приспело је:

У Драч:

718.360 кг брашна
282.000 кг галета
45.000 кг пиринча
38.300 кг соли
30.000 кг шећера
10.000 кг кафе и
23.800 кутија са конзервама;

У Сан Ђовани ди Медиа:

350.000 кг брашна
323.000 кг галета
100.000 кг пиринча
650 кг шећера
650 кг кафе
2.500 кг усољеног мяса и
300.000 кг кутија са конзервама;

У Драч:

38.000 кг овса и
13.000 кг сена;

У Сан Ђовани ди Медуа:

100.000 кг овса, док сено није стигло уопште.

На основу ових апсолутно тачних података могуће је уверити се да је та количина намирница и крме потпуно недовољна за исхрану 140.000 војника, који су почели да долазе у Скадар и Драч још пре месец дана, и за прехрану 12 волова (вероватно погрешно, али у фусноти пише да у оригиналу стоји тако – ИП) и 35.000 коња током децембра месеца ове године.

На основу свега тога војници су могли да добијају храну тек сваки други дан, а послате количине сточне хране било би довољно само за један дан.

Прекори да са наше стране постоји спорост приликом истоваривања робе нису основани, јер свако истоваривање ми унапред планирамо. Од логорске опреме, одеће и обуће досад ништа није стигло.

Саопштите те чињенице царској влади како би се констатовало право стање ствари” (27. док. 738).

Тридесетог децембра 1915/12. јануара 1916. године, Комисији за укрцавање стигао је Адмиралов одговор на ону замолницу везану за допловљавање већег броја бродова зарад евакуације србских војника и избеглица:

„1. - Мени никаквим путе и ни од кога надлежног органа није саопштено ништа о томе, која је држава или која страна војска примила на себе обавезу да транспортује српску војску из Медове или из кога другог пристаништа морем.

2. - Нису ми до сада саопштени никакви услови под којима се српска војска има транспортовати, нити ми је са званичне стране саопштено куда се има одвести и коме предати.

3. - Није ми саопштено где су и које лађе за овај посао стављене на расположење, под каквим условима и за које време, као ни ко ће њиховим кретањем командовати”.

Наиван као она пештанска собарица, адмирал Трубриц, гувернер медовског пристаништа, дописао је да, „ма како овај посао био диригован... већи транспорт трупа из Медовског пристаништа, какво је оно сада, не могу предузети без нарочите претходне припреме, јер је ризик због близине непријатељске поморске базе и сувише велики”. Зна ли се да је томе додао како му „не би било могуће увећати и убр-

зати транспортовање српске војске” све док се то не стави у његову надлежност, није му сметало да ту своју „ненадлежност” заврши тврдњом да „ја, као што сам и до сада био, остајем искрен и врло одани саветник српској војсци, коју особито ценим и волим”.

Тешко је домислити да ли би Адмиралова „саветничка” помоћ српској војсци била ишта мања да он ту војску не цени и не воли.

Подразумева се да је Комисија, истога дана, под бројем 34, овај одговор адмирала Трубрица проследила Врховној команди српске војске, знања ради.

И подразумева се да су без икаквог Трубрицовог утицаја, 31. децембра 1915/13. јануара 1916. године у Медову пристигле две лађе „са профијантом”, те да је на њих, пошто су истоварене, „укрцано 900 војника са официрима из Шумадишке дивизије II позива и 100 болесних и рањених официра”.

Да је око 400 болесних и 300 изнемоглих војника и даље чекало у медовском пристаништу, сазнајемо из телеграма број 75 од 4/17. јануара, којим је Комисија за укрцавање молила адмирала Трубрица „да изволи са своје стране предузети потребно, да се за евакуацију ових болесника упуту у пристаниште једна болничка лађа, поред оне која ће примити жене и децу, како би се ови болесници и рањеници што пре евакуисали и спасли свих беда и невоља којима су сада, због рђавих смештајних прилика и недовољне неге изложени”. Ово је утолико потребније што се „број истих сваког часа знатно увећава доласком болесника и рањеника из болница у Подгорици и Скадру, тако, да је болница препуна и сада не може да прими више ни једног болесника”.

Само дан касније, шифрованим телеграмом број 79, Комисија је, уз молбу „да се лађе редовно шаљу, јер је стање у пристаништу сваког дана све несношљивије”, могла известити Начелника штаба Врховне команде да је „данас пети дан, како у пристаниште није прispела ни једна лађа. Међутим на укрцавање у пристаниште чекају, поред трупа које се из истог имају транспортовати, још и: I ешелон Врховне команде, начелници и ниже особље са архивом и пртљагом свију Министарстава, народни посланици, дворско особље, 1.400 болесних и рањених војника и официра, 1.200 ђака, 300 жена и преко 3.000 других избеглица, тако да за транспор-

товање њихово треба неколико лађа, па тек онда да се пређе на пренос трупа”.

Трубецки – Сазонову. Телеграмом број 1140 од 30. децембра 1915/12. јануара 1916. године (и копијама Бенкендорфу и Извољском), Трубецки извештава да су „на молбу Црне Горе за примирје, Аустријанци изнели прелиминарни захтев за безусловну предају читаве армије и предају читаве српске армије која се налази на црногорској територији. Како би спасао српску армију, Пашић енергично моли савезничке владе да што скорије пошаљу флоту која би омела кретање Аустријанаца дуж приморја од Антиварија (Бара – ИП) до Медуге. Кретање унутрашњим путевима преко Цетиња захтевало би много више времена и омогућило би Србима да пребаце велик део армије у Драч. Истовремено, он моли да се што пре пошаљу транспортна средства. Ситуација не дозвољава ни најмање одуговлачење” (27. док. 744).

Гирс – Сазонову. Телеграмом број 990 од 31. децембра 1915/13. јануара 1916. године, руски посланик у Риму тражи „хитну директиву” од свога Министра (а о томе обавештава и Извољског и Бенкендорфа), како да поступи у случају да Аустријанци заузму Скадар пре него што се српска влада и српска војска отуд повуку:

„Сонино ми је саопштио следећи садржај телеграма од 12. јануара/30. децембра, који представници четири државе у Србији моле да буде предат њиховим владама. Пашић је формално изјавио представницима четири државе (на пријему одржаном два дана раније – ИП) да српска влада не може да пристане да отпутује пре него што српска војска буде укрцана на бродове. Међутим, досад је из Драча у Медугу одвезено само 1.200 војника. Има разлога за бојазан да Аустријанци, склапањем примирја и заузимањем путева за Скадар, не поставе коначне препреке укрцавању српске војске на бродове, јер тада би се српска војска нашла у безизлазном положају. Неопходно је да савезничке владе оцене положај својих представника који су спремни да поделе судбину српске владе, ако се то покаже као неопходно, и ако савезничке владе неће противречити њиховом заробљавању. Могућност заробљавања расте из дана у дан и посланици моле за

хитне директиве. Ако им одлазак буде дозвољен, они моле да се предузму хитне мере да се укрцају на бродове у Медуи заједно са члановима мисије” (27, док. 751).

Телеграмом број 9 од 3/16. јануара, Извољски саопштава да је француском посланику наређено да остане уз српску владу. Трубецки је тога дана стигао у Рим, кренувши из Медове заједно са српском владом која се упутила у Бриндизи, а отуда на Крф. Телеграмом број 39 од 4/17. јануара, Сазонов је молио Гирса да саопшти Обнорском да посланство треба да напусти Црну Гору, уколико тако поступе други посланици. Телеграмом број 26 од 6/19. јануара, Гирс је пренео вест коју је, према Сониновом усменом саопштењу, добио од италијанског посланика у Црној Гори, да су 5/18. јануара посланици Русије, Француске, Енглеске и Италије отпутовали из Скадра и упутили се у Италију.

Демидов – Сазонову. Није се морало дуго чекати ни да се покаже да су савезничка очекивања од Грчке била неоснована, те је Демидов 31. децембра 1915/13. јануара 1916. године, телеграмом број 743, о томе обавестио и свога Министра и посланике Извољског, Бенкендорфа и Гирса:

„Одговор на нашу заједничку изјаву о слању српске армије на Крф, који нам је управо уручен од грчке владе, одбијање мотивише: 1) вечном неутралношћу острва услед уговора из 1863. године, који су потписале три савезничке државе и 2) санитарним разлозима, који се темеље на сведочанству француских војних лекара у Албанији о епидемији колере која хара међу српском војском” (27. док. 754).

И један и други разлог формалне су природе, а стварно, како то објашњава Драгољуб Живојиновић (1934-2016) – „грчки краљ Константин био је антисрбин кога су Енглези до последњег тренутка подржавали”, што је грчкој влади било довољно покриће да србској војсци, а тиме и цивилним избеглицама, забрани пребацивање на Крф (<http://www.ceopom-istina.rs/politika-i-drustvo/engleska-nikad-nije-bila-prijatelj-srbije/>).

Такав став грчке владе образложен је и у писму које је, 2/15. јануара 1916. године, грчки посланик у Петрограду предао министру Сазонову:

„У вези са пребацивањем српске војске на Крф, које су, према изјави савезничких држава у Атини, решили да обаве, краљевска влада дала је одговор представницима Споразу-

ма у Атини, образложивши при томе основне примедбе на то решење. Краљевска влада се позива, пре свега, на међународни статус острва Крф, које је објављено као заувек неутрализовано према договору од 14. новембра 1863. године, и додаје да је околност да се ради о Србима ни у којој мери не мења ситуацију, будући да Грчка чува у потпуности своју неутралност јер је савезнички договор са Србијом практично немогућ. Што се тиче фактора човечности, на који се позивају државе чланице Споразума у својој ноти, они ни у којој мери не говоре у корист нарушавања неутралности Крфа, него, напротив, подржавају захтеве међународног права. Заиста, српска војска пати од колере и уколико је оправдана брига за здравље савезничке војске побудила државу да одбију пребацивање српске војске у Солун, онда једнако умесни и неодложни дуг човекољубља у односу према становништву Крфа захтева да се избегне тамошње стварање опасног жаришта епидемије.

Сви ти фактори присиљавају краљевску владу (грчку – ИП) да не пристане на евакуацију српске војске на острво Крф (28, док. 9).

Извољски – Сазонову. Телеграмом број 899 од 1/14. јануара 1916. године, Извољски је пренео изјаву француског дипломате Камбона „да француска влада предузима све мере које од ње зависе да се српска војска што пре превезе и да шаље у Медову у Драч све расположиве бродове. Француским посланицима у Лондону и Риму наложено је да енергично настоје да се тамо пошаљу енглески и италијански бродови. Барер (француски посланик – ИП) телеграмом из Рима јавља да му је Сонино рекао да је, услед немогућности да се комплетна српска војска укрца на бродове у Медови и Драчу, сагласан са тим да се та операција спроведе и у Валони. Укратко, према Камбоновим речима, италијанска влада по свој прилици почиње да увиђа опасност која Италији прети од надмоћи Аустријанаца и показује више склоности да помогне Србима” (28, док. 2).

Италијанско „увиђање” било је оправдано, пошто је тога дана (1/14. јануара) Комисија за укрцавање у Медови, под бројем 41, известила Начелника штаба Врховне команде да „укрцавање трупа и превоз истих по резултатима до

данас није никакав. Ако се одмах не огарантује сваког дана долазак лађа за пренос најмање 2-3.000 војника, превоз трупа отегнуће се у бесконачност”.

Истовремено, Комисија је замолила да се „одмах упуте и нарочите лађе за избеглице које изложене времену и непогоди, умиру у маси. јутрос у пристаништу нађено осам мртвих избеглица”.

Начелник штаба Врховне команде известио је пуковника Зечевића, председника Комисије у Медови, да ће наредног дана у Медову стићи „Његово Височанство Престолонаследник”, те да се, за ту прилику, обезбеди „све што је потребно за његов евентуални смештај у Љешу, ако не буде могао на прецац поћи бродом из Медове”.

Подразумева се да је све сређено, како је и наређено.

Али, зато, пуковник Зечевић могао је својим одговором (број 48 од 2/15. јануара), упознати Начелника штаба Врховне команде са нешто мање „височанственијом” ствари:

„Јуче првога јануара (14, по новом рачунању – ИП) т.г. дошла је у Медовско пристаниште талијанска лађа ‘Чита ди Бари’. У ову лађу према наређењу председника комисије за укрцавање требало се утоварити 1.200 наших војника, како га је то известио марински капетан г. Лењани на служби у Медовском пристаништу. На основу овога доведено је из Љеша у Медову по киши и страшном ветру тражено људство. Кад су војници већ били у пристаништу талијански марински капетан г. Лењани известио ме је да лађом ‘Чита ди Бари’ неће путовати војници но: Њ. К. В. Престолонаследник, Краљевска Влада са народним посланицима, дипломатски кор и жене официра. На моју молбу а на интервенцију адмирала г. Трубрица капетан Лењани дозволио је да могу отпутовати овом лађом и рањени официри.

Капетан Лењани није био у стању да са талијанским реморкером и баркама стављеним на расположење организовати правилан и брз утовар, јер лађа због своје величине морала је стати далеко 1 км. од пристаништа.

Са ових разлога и по незапамћено рђавом временом морало је стајати под ведрим небом око хиљаду људи свих стајежа и узраста од подне првог јануара т.г. до поноћи између првога и другог. Пројектовани план за укрцавање није се ни изблиза извршио тако остала су сва министар-

ства, њихове ствари, ствари дипломатског кора и сви народни посланици.

Капетан Лењани видевши народне посланике, велики број чиновника и велики број колета појединих министарстава одмах је изјавио да он то неће утоваривати. На моју примедбу да ваљда то не зависи од његове воље шта хоће а шта неће утоварити, казао ми је како је он газда ових лађа и утовариће оно и онако како он жели и налази.

Капетан Лењани врло је непредусретљив, набусит, грди војнике и офицере. Чини све могуће отежице за путовање лађама нашим избеглицама и штетан је по нашу општу ствар.

Излажући предње Начелнику част ми је молити, да се нађе пута и начина како би се г. Лењани уклонио одавде а на његово место довео, који старији озбиљнији марински официр”.

Није рекао а могао је: капетан Лењани коме то није био ни први ни једини случај нечовечног поступања према србским страдалницима на арбанашкој обали, заступао је логику италијанских власти да пребацивање србске војске и србских избеглица с арбанашког приморја на неко сигурно место треба што више отежати и, чак, онемогућити.

Капетан Лењани био је овде тек „споредан случај”, а оно што је много важније – иста та Комисија, под бројем 49. од 2/15. јануара, пренела је Начелнику штаба Врховне команде у виду молбе „да се I. Армија и делови ван дивизијскога и армијскога састава упуте у Драч ради транспортовања, пошто досадањи резултати при укрцавању трупа у Медови тврде да би ово укрцавање било дуго и опасно”.

За такву молбу наведени су и разлози:

„1). Што нема довољно средстава за укрцавање.

2). Велике лађе не могу да уђу у пристаниште због спрудова пешчаних и потопљених лађа.

3). Због близине непријатеља и изјаве талијанских и енглеских маринских официра, као и најкомпетентнијег мишљења адмирала г. Трубрица, да је сваки утовар војника у овом пристаништу особити ризик за који они не примају никакву одговорност.

4). Што се у овом пристаништу утоварују сва државна надлештва као и војне и приватне установе, све избеглице,

којих у овом моменту има око пет хиљада и који свакога момента све више и више придолазе”.

За случај да овај предлог буде прихваћен и наведене јединице крену пут Драча, Комисија саопштава да „у Медови и Љешу има довољна количина профијанта да им осигура исхрану на маршу”.

Податак да се узбеглица у Медови тада налазило „око пет хиљада и који свакога момента све више и више придолазе”, истог дана, телеграмом број 58, пропраћен је поруком да „преко 3.000 избеглица, од којих је највише: стараца, деце и жена, више од 20 дана чека у пристаништу на ред да се евакуише. Хране немају, склоништа никаквог, све могуће заразне болести косе их, хладан ветар и непогода учинише да и најздравији пропадну Јуче је умрло осам лица, а данас је већ и десети леш нађен.

Комисија не може више да гледа јад и невоље овог нашег живља, па с тога молим за најенергичније дејство, да се у Медову што пре упути две или три лађе, искључиво за избеглице, јер ће иначе за најкраће време сви помрети”.

Другог/15. јануара, Начелник штаба Врхове команде наложио је Комисији за укрцавање у Медови да се „остало дворско особље и остало што припада двору укрца у бродове што пре и упути на Крф”.

Некако у исто време, Команданту пристаништа у Медови стигла је из Бриндизија порука генерала Мондезира да ће крајем дана стићи један италијански торпиљер „за пренос Престолонаследника Србије, и његове свите (свега 28 лица)”, те да се за ту прилику предузме све што је потребно. И предузето је, о чему су извештени и Маршал двора и генерал Мондезир.

Крајем дана, с ознаком „најхитније”, у Комисију за укрцавање у Медови стигла је наредба Начелника штаба Врхове команде да ваља поштовати утврђени ред за укрцавање. Наиме, Командант Друге армије известио је „да су 1.200 војника из Шумадијске дивизије II позива, после 15 часова чекања у пристаништу, враћено натраг, међутим тада је вршено укрцавање у бродове, али не тих трупа које су чекале на укрцавање”.

Због тога што се, барем по извештају Команданта Друге армије, припадницима Шумадијске дивизије то дешава

други пут, Начелник Штаба Врхове команде наредио је „да се укрцавање уреди тако, да се више не деси да трупе престоје целу ноћ у пристаниште, па да се онда враћају, јер то свакојако утиче веома непријатно на војника”.

Комисија је сматрала корисним да се оправда, те је шифрованим телеграмом број 69 објаснила да је током свога дванаестодневног деловања (оформљена је 21. децембра 1915/3. јануара 1916), „отправила свега 1.250 војника и неколико стотина избеглица. Ред доласка лађа нити се је за ово време знао, нити се и сада зна: колико ће кога дана и каквих лађа доћи. Услед овога ниједном команданту нисмо у стању никакво обавештење дати, – а јад избеглица, којих свакога дана има све више, и које у Медову упућују наши државни органи не може се више сносити и гледати. Молим да нам се што пре прибаве подаци о овоме:

1). Колико ће лађа и којих дана бити у Медову упућивано за наше војнике, а колико и кад за пренос избеглица,

2). колико ће лица примити свака од тих лађа намењених за наше преносе и

3). на кога ће се комисија обраћати, на случај да се тај пројекат о упућивању лађа у Медову не буде остваривао”.

Не зна се да ли Врховна команда одговорила на ово „правдање”.

У међувремену, 3/16. јануара, у писму Комисији за укрцавање у Медови, адмирал Трубриц обратио се поверљивим саветом „да се безусловно одмах све трупе најхитније упуте у Драч а у Медови да остану ради укрцавања избеглице и локална одбрана, за које ће он учинити што треба да се брзо евакуишу лађама”. Све то било је изазвано чињеницом да се Црна Гора предала непријатељу, тако да је Комисији остало само да Начелника штаба Врховне команде замоли „за хитно решење по овоме”.

Можда и као потпору Адмираловом савету, Комисија је наредног дана, јавила Начелнику штаба Врховне команде да „данас није дошла ни једна лађа, нити је авизирана која за сутра, те нико није ни евакуисан”, замолила „да се шаљу лађе, јер овде влада тако очајно стање код хиљадитих маса које чекају на евакуацију, да је исто неиздржљиво”, и на све то додала да, уколико непријатељ покрене своје ефективне, „ово пристаниште биће одсечено у најкраћем времену”.

Сазонов – Извољском, Бенкендорфу и Гирсу. По природи ствари, сва та дешавања била су позната и руској дипломатији, тако да је Сазонов, телеграмом број 20 од 2/15. јануара 1916. године, с тим да се то пренесе и Трубецком, објаснио својим посланицима на страни да, „уколико би наши посланици у овом критичном тренутку напустили српску владу, то би оставило крајње непријатан утисак на нас. Наша је морална обавеза да подржимо Србе и посланици ће, делећи судбину престолонаследникову и краљевске владе, самим тим сведочити о нашој чврстој одлуци да не препустимо судбини верног и провереног савезника” (28, док. 10).

Телеграмом број 39 од 3/16. јануара, Извољски је саопштио да је француском посланику наређено да остане уз српску владу, а Бенкендорфов телеграм 7 од 6/19. јануара казује да је слична директива дата и енглеском посланику.

Трећег/16. јануара Трубецки је стигао у Рим, кренувши из Медове заједно са српском владом која се упутила у Бриндизи а отуда на Крф. Сонино је наредио италијанском посланику да испрати српску владу на Крф. Трубецки је из Рима кренуо на Крф 7/20 јануара, задржао се тамо неколико дана, да би се, по дозволи да „приватно” оде у Италију, „до тренутка када савезници крену у офанзиву и када ће, вероватно, бити потребно да се Срби убеде да узму учешћа у тој офанзиви”.

Сјалајковић – Сазонову. Трећег/16. јануара 1916. године, Сјалајковић је руског министра Сазонова известио да је од србског посланика у Риму добио „хитан” телеграм којим Никола Пашић, крајње поверљиво”, саопштава и Миленку Веснићу (1863-1921), србском посланику у Паризу, да „положај Црне Горе свакога часа постаје све гори и гори. Црна Гора налази се пред пропашћу, а након тога пропаст ће снаћи и српску војску. Аустријанци су се окомили на Црну Гору, пре свега да би уништили српску војску која се налази око Скадра и Сан Ђовани ди Медуре. Комбинације с Италијом око њене помоћи пропале су. Од свега што је Италија урадила за нас за месец и по дана, конкретно у смислу снабдевања наше војске храном за људство и стоку и у вези са транспортом, стекли смо утисак да Италија не жели да нам укаже значајну подршку, него да, напротив, својим оду-

говлачењем ради на томе да наша војска буде уништена и подвргнута капитулацији, те да се на тај начин избаве од наводног противника у Албанији и на Јадранском мору. Налазећи се у крајње очајном положају, молимо француску владу, која нам је не једном пружила доказе своје искрене и значајна помоћи, да без одлагања пошаље своју флоту и пребаци нашу војску. Иначе нас чека страшна и незаслужена пропаст. Молимо вас да макар у овом последњем тренутку не одоцните да нам укажете помоћ, која нас једино може спасити ако дође на време.

Без одлагања саопштите француској влади нашу молбу и на најенергичнији начин инсистирајте да она буде прихваћена и да ни на тренутак не верују било каквим обећањима Италије.

Ово чинимо и изјављујемо отворено и са највећи поверењем у француску владу, коју молимо да буде опрезна у односу према италијанској влади, јер ће нам она учинити још више пакости. Садржај овога телеграма такође у потпуности саопштите преко г. Спалајковића и царској руској влади и замолите је да нам помогне. Нека царска влада зна шта нас чека уколико француски бродови одмах не пристигну” (28, док. 15).

Истог дана, телеграмом број 536, пешадијски генерал Алексејев, Михаил Васиљевич (1857-1918), пренео је министру Сазонову Царево наређење да „на најенергичнији могући начин укаже савезницима, посебно Италији, на неопходност да се по сваку цену спасу сви делови српске војске”, будући да то захтевају и „директни интереси савезника – да за даљу борбу имају на располагању борбену силу српске војске” (28, 2. страна).

Ван сваке сумње, од очекиваних притисака није било користи, пошто је 5/18. јануара 1916. године Алексејев пише цару Николају:

„Српски војни агент управо ми је предао телеграм достављен секретару српске мисије у Петрограду”. (Ради се о телеграму којим је 15. јануара Пашић, посредовањем Спалајковићевим, преко Сазонова, затражио руску помоћ – ИП). Телеграм одлично карактерише положај остатака српске армије и односа Италије према њима, и прикривене мере те државе којима се објашњава њено деловање.

Дипломатија Савезница (мора) нешто учинити и нечим помоћи. Срчане остатке српске армије која још увек испуњава значајну улогу према Савезу, може спасити само државничко снажно обраћање Вашег императорског величанства председнику Француске Републике и енглеском краљу.

Страдање српских војника баца срамоту на Француску и Енглеску, у чијим су рукама била сва средства, но није било жеље, или је било мало вере у једнога од савезника – Италију, која то поверење није заслуживала, било је мало вере у снагу дипломатских споразума, који су и овога пута доказали своју слабост.

Средства Савезника у Средоземном мору су велика. Ватрене искрене жеље ни пред чим заустављиву енергију и циљ ће бити остварен без губљења времена, без препуштања непријатељу да у овом случају ликује”.

Тек кад је, три дана касније, руски цар Николај II поручио енглеском краљу Џорџу и француском председнику Поенкареу да „уколико се српска војска одмах не избави из Албаније, Русија раскида савез са Антантом и склапа сепаратни мир са Немачком” започето је с евакуацијом, али бескрајно споро.

Поруку руског цара Николаја француском председнику Поенкареу и енглеском краљу Џорџу помиње и госпођа Мила Михајловић (у овој књижици на 27. и 28 страни), али она као да није схватила њену стварну тежину:

„И тада је вођен медијски рат, а Италија је била жртва медијског рата! И зато је херојски гест Италије, која је спасла Србе и Србију, по мерилима Енглеза, па и Француза, морао бити заборављен, а спасавање Срба из Албаније приписано је у највећој мери Французима и Енглезима, који вероватно прстом не би мрднули да им Руски цар Николај није запретио да ће изаћи из рата, уколико не крену у спасавање Срба из Албаније”.

Тачно, али госпођа Михајловић није „препознала” да су Италијани „мрднули лађама” и кренули у поменути „највећу хуманитарну акцију свих времена” тек када су им то наложили, пошто су „мрднули прстом”, Енглези и Французи. Дотле, Италијани су се врло трудили да „помогну” србско умирање на арбанашкој обали.

Или, како је то писао Милан Ђ. Недић, „у моменту ове тешке кризе, када су наши војници и избеглице умирали од

глади и зиме по скадарском блату и пустој околини Медуге, Наследник Престола и Врховни Командант учинио је последњи покушај код Савезничких Влада, молећи их да не чине овакву неправду Српској Војсци и уверавајући их, да је Српска Војска неспособна за даље кретање сувим. Али и овај очајни крик нашега витешкога Врховнога Команданта не поможе и српски мученици, највећим делом, бише принуђени да носе свој крст до Драча и Валоне, где се укрцаше, под најтежим условима, на савезничке бродове, који их пренеше на Крф и остала околна острва, – острва живота и смрти” (17, 3-4).

Без обзира на то што су „средства Савезника у Средоземном мору велика”, Комисија за укрцавање у Медову сукобљавала се са недостатком свега у свачега, што је видљиво и из поруке коју је 4/17. јануара, под бројем 81, њен председник, пуковник Зечевић, послао у Скадар, Начелнику штаба Врховне команде:

„Са шефом отсека Главне интендантуре капетаном Пешићем, отишао сам до Адмирала Трубрица и молио да се одмах упути бар једна лађа са људском и сточном храном у Медову.

Адмирал је одговорио да више ни једна лађа у Медову са храном неће долазити већ ће се упућивати у Драч, саветујући да се сво људство и трупе гурају ка Драчу ради превоза и исхране.

Односно превоза трупа из овога пристаништа рекао је:

Да није ни његова ни наша грешка што нема лађа за превоз трупа јер је он још пре месец дана говорио Председнику Владе да се узму лађе под кирију за превоз трупа и да он не очекује других лађа за превоз трупа, осим једне лађе за Врховну Команду од које ће примити само официре, чиновнике и њихове ордонансе, и никог више, остатке владе и дворског особља, и неколико лађа болничких за пренос ранјених и болесних официра, војника, жена и деце.

Све друге, који су га молили, за превоз из овог пристаништа, каже да их је отерао да иду у Драч, а од Мин(истра) војног прима само архиву и само 12 лица.

Пошто у пристаништу има врло мало људске хране, то комисија моли, да обзиром на напред изложено, да што пре донесе решење... да се све трупе и остало упути ка Драчу,

које ће иначе сву храну коју имају код себе појести, и бити неспособни за марш, а друге хране више нема”.

Управо помињана Зечевићева порука малкице је побољшана новом његовом поруком истом примаоцу (од истог дана, под бројем 83), да је адмирал Трубриџ умољен „да се у Медову одмах пошаљу једна до две лађе са профијантом, те да трупе које иду од Љеша за Драч буду снабдеване храном. Адмирал је обећао, да ће сутра стићи 1-2 лађе са храном у Медову”.

Николај II – Поенкареу и Џорџу V. Са србским неприликама на арбанашком приморју и са држањем западних савезника према свему томе, руској дипломатији било је све то предобро познато, те је 6/19. јануара 1916. године руски цар Николај II упутио писма председнику Француске Рејмону Поенкареу и краљу Велике Британије Џорџу V, којима их позива да се помогне Србији. „Треба хитно спасити ту херојску војску”, нагласио је Господар, „која ће нам, у шта не сумњам, касније представљати велику испомоћ у заједничком послу. Уколико би Француска и Енглеска нашле начин да обезбеде да се српска војска хитно и безбедно превезе на острво Крф, њихов напор послужио би дивној и племенитој сврси” (28, 12. страна).

На јадиковку француских представника да би помоћ србској војсци била скупа и неисплатива (док су испљени и промрзли српски војници стизали на јадранску обалу, француска штампа је писала како нема сврхе превозити људе који су практично већ мртви), цар Николај је одговорио: „Ја ћу за Србе платити све трошкове” (21, 40).

(Мира Радојевић и Љубодраг Димић у својој књизи *Serbia in the Great War 1914-1918*, Београд 2014, ваљда да се не би замерили „некоме” на западу, на 199. страни, где би, временски и тематски, томе било место, не помињу руску интервенцију).

Одговори које је Николај II добио од француског председника и енглеског краља били су охрабрујући. „Сасвим се слажем са Тобом”, писао је Џорџ V, „да треба предузети све могуће мере да се српска војска хитно превезе на Крф. У то треба уложити сваки напор и верујем да ће кораца који се сада предузимају бити успешни”.

У Поенкареовом писму наводи се да је „влада Републике без колебања учинила све што од ње зависи да убрза евакуацију и транспорт храбре српске војске. Тако смо изашли у сусрет жељама Вашег Величанства и драго нам је што смо, одговарајући на дубока осећања нама пријатељске и савезничке Русије, могли да послужимо заједничком делу”.

Реаговање италијанске владе није се ни очекивало, али се из онога што се дешавало „на терену” јасно види да се италијанска зловоља према Србима и даље одржавала на уобичајеној „висини”.

Наиме, кад је Врховна команда шифрованим телеграмом од 6/19. јануара (ОБр. 27065) затражила од Комисије за укрцавање у Медови да „умоли ђенерала Мондезира да се пекарска чета са пекарницама последњом лађом пренесе на Крф, како би се тамо одмах предузела израда хлеба”, одговорено је наредног дана да „наређење... није могло да се саопшти ђенералу Мондезиру, јер је исти већ био отпутовао, а бежична станица талијанска у Медови не прима депешу”.

Под бројем 88 од 6/19. јануара, обавештен је Начелник штаба Врховне команде да је „по телеграфском наређењу упитан (француски) ђенерал Мондезир, да ли се може укрцати у лађе II армија или бар остатак Шумадијске дивизије II позива или Врховна Команда да оде лађом до Драча – одговорио је да не може из Медове ништа од трупа да се укрцава већ да све иде за Драч сувим”. (Тога дана Мондезир је стигао у Медову и, по правилу „луд збуњеног”, наредио да се I ешелон Врховне команде не транспортује, већ да и даље остане у Љешу”. Наравно, Мондезирове ратне „успомене и слике” објављене у Београду 2018. године, под насловом „Албанска голгота” и поднасловом као у претходним наводницима, то упутство дато 19. јануара не помињу, мањ ако под тим упутствима не треба разумети речи да „исто вече отпутовах за Бриндизи сматрајући да сам у главном решио питање о маршу Срба низ морску обалу” – 24, 74).

Ипак, пре но што је отпутовао у Бриндизи, генерал Де Мондезир обрео се у Љешу и тамо посетио још увек болесног регента Александра. Ваља претпоставити да је до те посете дошло на поруку из Париза, изазвану захтевом цара Николаја II да „треба хитно спасити ту херојску војску”. а није искључено да је наредба Штаба српске Врховне ко-

манде о покрету ка Драчу и Валони издата по договору са руским послаником на србском двору, коме је морала бити познато о чему је генерал Алексејев писао министру Сазонову и цару Николају.

О посети регенту Александру, генерал Мондезир преузима, и објављује у ратним успоменама, запис потпуковника Д'Алозијеа, једног од својих сарадника, како „поткрепљен обећањима које је добио у Бриндизију, беше намеран, долазећи у Љеш, да Регенту изложи већ предузете мере за снабдевање и укрцавање трупа на албанској обали. Ово, међутим изискиваше да се кретање јединица на југ удеси тако, да се њихово приспевање у пристаништа поклапа са доласком транспортних бродова, а шеф Изасланства (генерал Мондезир – ИП), знајући за одлуке Савезника, био је једини у могућности да удеси и оствари ову неизбежну сарадњу између морнарице и сувоземних трупа. Али за ово било је важно да Српски главни штаб, одричући се сваке помисли о општем укрцавању трупа у Св. Јовану Медованском, што је могуће више убрза кретање дивизија низ обалу.

Генерал (Де Мондезир – ИП) упињао се да му (Регенту – ИП) прикаже неодложну потребу, да се војска припреми за напоре на тешким етапама ка местима за укрцавања. Подвлачио му је... да је време лепо, да је у Драчу и Валони све спремно за сигурно и удобно укрцавање и да ће, ускоро уосталом, напредовање Аустријанаца од Скадра и дуж морске обале падинама планина које их одвајају од језера, изазвати наредбу војводе од Абраца да се обустави свако кретање бродова ка Св. Јовану Медованском.

Али Принц енергично изјави, да он не може да захтева од својих трупа такав напор, да су оне с последњом снагом дошле до Св. Јована Медованског да би се укрцале, да су им Савезници обећали да ће то бити чим стигну до Јадранског мора, да су значи преварене (Принц рече ‘обмануте’) и да ће бити дубоко обесхрабрене па чак и очајне ако се обећање не испуни, и да треба извршити и пожурити укрцавање у Св. Јовану Медованском.

Генерал де Мондезир просуди, да би било непристојно да му одмах противречи. Али, после дужег ћутања и спремајући се да остави свог узвишеног сабеседника, он узе слободу да му одговори:

‘Монсењеру, час је озбиљан за Ваше Височанство, јер сте пред судбоносном одлуком... Већ две године Србија ратује. Ви сте с Вашом војском делили и славу и несрећу, па ћете умети да је извучете и из ове невоље’...

Два часа доцније, дошавши дежурном официру генерал дознаде да је Принц позвао начелника штаба Врховне команде и дуго с њим говорио... Заиста, Принц прими шефа Изасланства (Де Мондезира – ИП) и рече му да је наредио што је потребно за кретање трупа дуж Јадрана ка Драчу и Валони.

Пошто је захвалио (на Регентовој одлуци да трупе ипак крену ка Драчу и Валони – ИП), генерал се усуди да дода:

‘Монсењеру, чуо сам Вашу бојазан да би наредба за кретање ка југу непријатно деловала на Ваше трупе, упркос њиховог високог духа. Не би требало да им остане то нерасположење према Савезницима. Француска, Енглеска и Италија чиниле су и чине све што могу да им се помогне. Можда ће Ваши војници разумети, ако би им се неколиким речима у Вашој наредби на то скренула пажња уз објашњење, да Савезници од њих траже још само тај последњи напор, после кога долази спас, одмор и потпуно опорављење’.

Принц уважи молбу и у наредбу би унесен потребни додатак” (24, 72-74).

Без обзира на неслагање у датумима (али и у наводу да су „Француска, Енглеска и Италија чиниле су и чине све што могу да им се помогне”, нарочито Италија), садржина Мондезировог разговора са регентом Александром нашла су у наредби Оперативног одељења Штаба Врховне команде србске војске, изdatoј Председнику Комисије за укрцавање трупа у Медови (О.Бр.26973, од 4/17. јануара 1916), а два дана касније достављеној Команданту пристаништа у Медови „у препису на поступак”, како следи:

„С обзиром на ситуацију у Црној Гори, на број и величину бродова, које нам наши савезници могу послати, као и с обзиром на неугодност пристаништа у Медови и Драчу, транспортовање наших трупа из Медове и Драча не може бити огарантовано на оно време колико је потребно те да се цела наша армија транспортује бродовима из ова два пристаништа. Због овога је од стране наших савезника и решено, да се већи део наших трупа упути што пре сувим за Валону а одатле да се транспортује бродовима на

Крф; мањи до – заморене трупе – као и болесни и изнемогли војници да се транспортују бродовима из Медове и Драча.

Због тога наређујем:

I. УПУЋИВАЊЕ ТРУПА СУВИМ

1. – Да трупе Драчке групе отпочну покрет сувим најдаље 8 о.мца (21. јануара – ИП) путем: Каваја – Фијери – за Валону, где се распоредити у биваке и кантонмане (по кућама у месту – ИП) у споразуму са италијанским властима.

Ред кретања из Драча да буде овај:

Трупе Нове Области, Одбрана Београда, Коњичка дивизија и јединице Тимочке војске, које се налазе код Драча, остављајући и даље све оне делове који су одређени за обезбеду укрцавања. За овим све јединице ван састава дивизија и армија.

Бугарски заробљенички одред из Медове кога ће командант Медовског пристаништа одмах упутити у Драч а потом у Валону са довољно јаким спроводним одељењем.

Са свим јединицама иде сва комора и брдска брзометна артилерија.

На марш једног дана не упућивати више од једне дивизије са њеном комором.

2. – Све армије – дивизије – одреди и јединице и установе ван састава дивизија и армија, своје коње и волове са прибором упућивати сувим за Валону у духу мога наређења ОБр. 26901 од 21 т.мца.

II. ТРАНСПОРТОВАЊЕ ТРУПА БРОДОВИМА

а. – Из пристаништа у Валони:

1.– По доласку Драчке групе у Валону, ове ће се из овога пристаништа бродовима транспортовати за Крф. Ред укрцавања, онај, како су у Валону сувим дошли (сем бугарских и аустријских заробљеника, који ће се Талијанима у Валони предати да их они транспортују.

Комисију за укрцавање у Валони образују: ппукovníк Данило Калафатовић (1875-1946, последњи начелник Ђенералштаба Краљевине Југославије – ИП), пешадијски мајор Милорад Петровић (1882-1981, потоњи армијски ђенерал – ИП) и артилеријски мајор Пантелија Ђукић (1880-1938, потоњи бригадни ђенерал – ИП).

Дужност и рад ове комисије види се из упута ОБр. 26455 од 22. XII. прошле године, који је послат комисијама у Драчу и Медови. Упут за ппукovníка Калафатовића прилаже се.

2. – сви коњи и волови наше војске који буду стигли у Валону.

б. – Из пристаништа у Драчу:

1. Транспортоваће се бродовима: III армија, I армија, евентуално Тимочка дивизија I позива из II армије, у случају да буде принуђена ићи сувим за Драч.

2. – Месна команда у Скадру са свим јединицама, установама ван састава дивизија и армија, које се налазе у Скадру, као и заостали војници. Сви ови одлазе сувим из Скадра за Драч. Кад ће се из Скадра кренути добиће наређење а кретаће се под заштитом Комбинованог одреда до Љеша, о чему ће се командант места и командант Комбинованог одреда благовремено споразумети.

3. – Сви пољски дебанжови топови (транспортују се за Француску).

4. – Болесници из болница, за које се нађе да се могу евакуисати и болесно и изнурено људство неспособно за марш све до Валоне (из Трупа Нове Области, Одбране Београда, Тимочке војске и јединица и установа ван састава дивизија и армија, које се налазе око Драча).

5. – Људство из Медове које се налази у пристаништу на раду и које буде упућивао, сувим за Драч, командант пристаништа.

6. – Из пристаништа у Медови транспортоваће се бродовима:

1. – Друга армија, Штаб Врховне команде (по ешалонима), Комбиновани одред, Саобраћајно одељење Врховне Команде и ако буде било времена и могућности и сво људство које се налази у пристаништу, на раду око истовара хране и осигурања пристаништа, о чему ће водити рачуна командант пристаништа. У случају да ово не би било могуће људство са радова постепено слати сувим за Драч, где ће оно улазити у састав својих јединица ако се тамо још буду налазиле а ако не остајати и чекати на ред укрцавања за Валону.

2. – Болесници из болница за које се нађе, да се могу транспортовати (Скадарске, Подгоричке и Љешке); сво изморено и болесно људство неспособно за марш до Драча.

3. Избеглице у нарочито одређене бродове.

III. ОБЕЗБЕДА УКРЦАВАЊА ТРУПА

Да би се транспортовање трупа бродовима, као и њихово упућивање сувим до места укрцавања у бродове извршило на мору, без узнемиравања од стране непријатеља и месног становништва, наређујем:

1. – Да командант Тимочке војске штити укрцавање и транспортовање трупа у Драчком пританишту и даље. Од стране савезника учињен је корак да се већи број италијанских трупа искрца у Драч за обезбеђивање укрцавања и транспортовања трупа из Драчког пристаништа. У споразуму са најстаријим командантом талијанских трупа у Драчу извршити најпогоднији распоред за заштиту Драча и пута од Елбасана за Фијери – Валону. Држати Елбасан. Делови Тимочке војске који буду извршили свој задатак одлазе сувим за Валону.

Детаљна наређења по овом издаће се команданту Тимочке војске од стране ове команде, чим ова буде приспела у Драч и пошто се буде споразумела са талијанском војном командом у Драчу.

2. – Обезбеђивање трупа и стоке за време кретања сувим од Медове за Драч и од Драча за Валону вршиће саме трупе.

3. – Заштита пристаништа у Медови и обезбеда укрцавања и транспортовања свих трупа, које се из овога пристаништа имају транспортовати извршиће се на овај начин:

Чим се из ове команде буде наредило повићиће се одред из Дринске дивизије II позива, који се налази код Лубани (Јубани? – ИП) и овај одлази одмах на расположење команданту Дунавске дивизије II. позива заједно са брдским брзометним водом. Из ове команде издаће се заповест да се једновременно са њим крене и Комбиновани одред са Тарабоша и Мурићана позади Скадарске месне команде и одлази у Медову где се има укрцати у бродове, упућујући вод коњаника и брдску брзометну батерију сувим за Валону, враћајући Дунавској дивизији II позива две пољске брзометне батерије а другој армији два батаљона и митраљеско оделење.

Командант Тимочке дивизије I позива са својом дивизијом заузима положај: Мали Барбалуши – Мали О – Мали Ранцит затварајући све правце који са Бојане и од Скадра десном обалом реке Дрима воде Медови обезбеђујући потребно време, да се све одређене јединице за укрцавање у Медовском пристаништу укрцају, свијајући се потом и саме ка пристаништу за укрцавање у бродове.

Командант I армије остаје у распореду у коме се сада налази с тим, да се са одредом Дринске дивизије II. позива који се сада налази на положајима код Лубани (Лубани? – ИП) чим буде повучен са садањег положаја, ојача Дринску дивизију II позива, затварајући саму долину реке Дрима (лева обала) и одржавајући везу са Тимочком дивизијом I позива обезбеђује и штити укрцавање у Медови и кретање јединица, сувим ка Драчу.

У колико буде напредовало транспортовање трупа из Медове и одлазак сувим за Драч у толико ће командант I армије коме се ставља под команду Тимочка дивизија I позива сужавати и скраћивати линију обезбеђења, упућујући постепено Тимочку дивизију I позива у бродове, а Дунавску и Дринску дивизију упућиваће ешалонима сувим за Драч уништавајући при прелазу р(еке) Маћи сва превозна средства.

На случај да се због јачег притиска непријатеља са севера и недовољног броја бродова у Медовском пристаништу не може Тимочка дивизија I позива укрцати у Медови (цела или делом) упутити је сувим за Драч.

IV. ОПШТА НАРЕЂЕЊА

1. – Начелник артиљериског одељења издаће детаљно наређење о поступку са пољским топовима који се морају уништити јер се вући не могу.

2. – Сви коњи и волови иду сувим за Валону, кола због рђавог пута не могу се вући и уништиће се кад се потпуно искористе.

3. – Сви брдски брзометни топови имају се упутити сувим за Валону као и брдске заплећене хаубице (калибар 105 мм).

4. – Начелник Артиљериског одељења настаће да се апсолутно сав запрежни и јахаћи кожни товарни материјал транспортује.

5. – Главни Интендант према овом наређењу издаће детаљно наређење односно исхране људи и стоке како за време кретања сувим до Драча и Валоне, тако и за време путовања бродовима.

Настати одмах, да се добије што већа количина пексимита, конзерви и зоби за пут, као и да се добије храна не само у Валони но и на Крфу, месту искрцавања.

У Фијери отворити станицу и снабдети је.

За марш сувим од Љеша до Драча храну и фураж издати за 5 дана а од Драча до Валоне за 7 дана, у случају да се у Фијери не може да обезбеди довољна количина хране и фуражи.

6. Начелник Санитетског одељења да изда детаљно наређење односно евакуације болница и транспортовање болесника до пристаништа.

У селу Фрези образоваће Трећа армија посредством једне од техничких чета (Дунавске дивизије I позива) једну станицу за прихват изнемоглих и изнурених војника. Станица да се снабде са чајем, кафом и шећером. Станица се укида по пролазу и последњег ешалона.

У селу Љушми (на путу Драч – Валона) или на погодном месту, по нахођењу команданта Одбране Београда, уредити такође једну прихватну станицу (болничарска чета Шумадиске дивизије I позива) за прихват изнемоглих и изнурених војника.

7. – За покрет штаба Врховне Команде јавиће се трупамa у своје време”.

Истогa дана кад је примљена ова наредба, Комисија из Медове могла је јавити Врховној команди да су у медовско пристаниште „приспеле две лађе са око 310 тона профијанта”, те да је на њих, за повратак, „укрцано: сва министарства са њиховом архивом; митрополит, особље двора, Државно рачуноводство, Црвени Крст, народни посланици са фамилијама, особље централе Војно-жељезничке инспекције, 600 ђака, жена и деце око 200”.

И, макар колико уверавао регента Александра да су „Француска, Енглеска и Италија чиниле и чине све што могу да... се помогне” србској војсци, генерал Мондезир ће, само један дан по сусрету са Регентом, потврдити да је италијанско расположење према Србима и даље било непријатељско. Видело се то и у данима док су се српске трупе примицале Драчу, у условима када се помишљало да би их могле пристићи аустроугарске јединице. „Пред неактивношћу, бесумње наређеном, генерала Бертотиа, италијанског команданта у Драчу, Срби предузеше операције сами. Они беху поставили северно од вароши, ка Прези, на левој обали Исмиа, једну одбрамбену линију... и то 4.000 до 4.500 трећепозиваца из Дунавске дивизије другог позива, са довољно пешачке и артилериске муниције (са девет брдских топова... То беше мало али... стари српски трећепозивац презираше аустриског војника” (24, 80-81).

Српски војници, углавном болесни, почели су се 22. јануара искрцавати на Крф (24, 76).

23. јануара 1916. године аустроугарска војска ушла у Скадар а пет дана касније у Медову.

То италијанско непријатељско расположење Мондезир документује и двама телеграмима послатим у Париз 20. јануара у касним вечерњим сатима (шифровани прималац „Жогал” (генерал **Жофр**, главни командант француских армија, и генерал **Галиени**, Симон Жозеф – 1849-1916 – француски министар рата).

Први:

„Примио пре поласка из Албаније телеграм министра (италијанске – ИП) морнарице Корзиа, да се накнадно намерава прикупљање трупа (србских – ИП) у Валони и у Санти-Каранти и да би, **према томе предлогу**, италијанска влада благонаклоно посматрала спуштање Срба до Санти-Каранти (да се не заустављају у Валони – ИП). Италијански министар војни отишао још даље, рекао пуковнику Фурнијеу, да сам ја **захтевао** ово продужење српског маршовања. (Санти-Каранти лежи 60 километара јужно од Валоне). Протестујем и код вас. После свега што сам учинио да се Срби поштеде од умора и губитака, ово је свирепа иронија.

Принц Александар, кад га јуче видех, није могао уздржати своје негодовање” (24, 76).

И други:

„Примио телеграм од војводе од Абруца, да генерал Бертоти настојава код италијанске владе, да српска војска иде до Санти-Каранти, и **тражи моје мишљење о томе**. Одговорио поново протестујући да би такав поступак био нечовечан. Потврђујем вам свој протест од 20 јануара и молим захтевати да се италијанска влада држи тачно утврђеног споразума о укрцавању у Драчу и Валони уз назначење, да само један мали део српских трупа може сувим да иде до Валоне” (24, 76).

Било је то познато и министру Сазонову који је телеграмом послатим у Париз, Лондон и Рим, 13/26. јануара 1916, упозорио Енглеску и Француску на „чудно понашање Италије”, истовремено истичући да би „погибија српске армије била не само ударац нашем општем делу, него би коначно подрила наш утицај међу српским племенима”.

Истог дана, српска Влада телеграмом је известила Ђенерала Петра Бојовића, начелника Штаба Врховне команде, да он „у споразуму с француским генералом де Мондезиром и заповедником италијанских трупа у Албанији (генералом Бертотијем) има да одлучује о свим питањима која се односе на покрет и исхрану српских трупа у Драчу и Валони. Италијанским властима је наређено да српским трупама не издају непосредне наредбе, већ да се саображавају поменутом споразуму” (24, 80); учињено је тако јер се добро знало да Италијани упорно и смишљено „гаје” своје непријатељство према Србима.

Наредног дана, Мондезир је стигао у Валону и тамо се срео са генералом Бертотијем. „Упркос утаначених споразума између његове и Српске владе, који му нису могли бити непознати, он ствараше тешкоће односно доцнијег укрцавања у Валони 20.000 коња јахаћих и теретних, које Срби беху упутили ка Војуши, на 12 километара од вароши. Они су имали да буду смештени у нарочите логоре близу реке, док не буде време да се укрцају. Генерал Бертоти говораше како се боји сакагије и других болести које владају међу овим светом. Узалуд му објашњавах да се у логорима има извршити строго одвајање болесне и здраве марве. Видећи

да је сасвим тврдоглав, одлучих, да одмах по повратку у Бриндизи известим о томе војводу од Абраца (краљевог брата од стрица за кога је месец дана раније, при првом сусрету, „осетио да ће у њему имати потпору јер је он „бар показивао сажаљења према нашим несрећним савезницима”, србским. Тада је од њега чуо да француска влада намерава да Србе најпре превезе малим лађама од Медове до Валоне, а одатле у Бизерту; ни Војвода ни Мондезир нису то решење сматрали добрим, пошто би све то трајало више месеци – ИП), па ако буде требало да одем и у Рим, на непосредну жалбу италијанској влади. Било је још времена, јер логори на Војуши неће моћи бити попуњени пре осам дана” (24, 45, 47, 83-84).

И, генерал Мондезир још једном, 2. фебруара, пошто је стигао у Таранто: „Посетих Војводу од Абраца да му захвалим на свему што је учинио за Србе, и да му саопштим моје виђење с генералом Бертотијем. Његово Краљевство Височанство ми рече да ће отићи у Рим да покуша уредити ствари и саветоваше ми да и ја видим министра војног, који би једини могао сломити злу вољу генералову. У ово доба италијанска штампа писаше, да италијанске трупе **штите** кретање Срба у Албанији... Иронија!” (24, 88).

Петог фебруара, кад је Мондезир поставио питање једном италијанском министру да ли је он против Срба или за њих, „министар сав пребледе, свакако од љутине... Ударац беше погодио где треба и ја примих обећање да ће генерал Бертоти добити потребна упутства. Генерал Бертоти је ишао тако далеко, да је у општењу са Србима употребљавао оштар и пун претње тон. Доцније је смењен и упућен на неку нижу службу на италијанском фронту. То је учињено једном вештом ‘combinazione’, без галаме” (24, 89).

На Крф је 7. фебруара стигао и регент Александар (24, 90)
Аустријанци су 28. фебруара ушли у Драч.

„Када је Италија под притиском Русије и њених савезница Француске и Енглеске попустила, Србима је допуштено да се без сметњи прикупљају у Валони ради превоза на Крф. Први српски војници укрцани су 18. јануара у Валони на бродове и упућени на ново одредиште. Пренос

главнине српске војске од 113.050 војника и старешина и око 15.000 избеглица завршен је до 23. фебруара. У области Валоне остало је 13.068 људи и 10.144 коња, који су превезени тек почетком априла, док је у Бизету упућено из Драча 9.010 војника и старешина, од којих су половина били болесници” (23, 201).

Будући да је царска, краљевска и председничка преписка са средине јануара уродила плодом, 2/15. фебруара 1916. године цар Николај II послао је телеграм председнику Рејмону Поенкареу:

„Сад примих вест да је Српска војска ван сваке опасности, захваљујући напорима француске владе. Драго ми је, Господине Претседниче, да вам упутим најтоплије честитање на помоћи коју је Француска племенито пружила нашим храбрим савезницима, тако свирепо настрадалим у херојској борби против заједничког непријатеља” (24, 92).

Телеграмом од 17. фебруара, Поенкаре је одговорио:

„Наше војно Изасланство и наша морнарица који су, и поред великих тешкоћа, заједно с поморским властима енглеским и италијанским, остварили потпуно спасење Српске војске, биће врло дирнути честитањем Вашег Величанства. Француска се поноси што је могла да припомогне да се нетакнуто очува храбра војска која је тренутно подлегла бројној надмоћности, а која се уз раме ка Савезницима бори за ослобођење своје отаџбине” (24, 93)

Деветог/22. фебруара 1916, године Николај II изразио је захвалност за спасење српске војске и италијанском краљу Виторију Емануелу: „Крајње сам дирнут честиткама Вашег Величанства поводом заузимања Ерзерума. Користим се том приликом да захвалим за помоћ коју је Италија, заједно са Француском и Енглеском, указала у евакуацији наших херојских савезника Срба из Албаније на Крф” (28, 249. страна).

Деветнаестог фебруара/3. марта 1916. године, када су делови српске војске који су напустили територију Србије доспели на острво Крф, принц Александар упутио је Николају II телеграм у коме је још једном изразио дубоку захвалност Русији за помоћ коју је указала Србији. На Крф превезена српска војска, писало је у Регентовом телеграму, „комплетирана, реорганизована и наоружана, неће одоцнити да заузме место међу својим пријатељима и савезницима

у одбрани права народа на постојање и у борби за слободу своје отаџбине” (28, 300. страна).

Уз управо поменуте бројне „телеграфске захвалности”, ваља додати и поруку Николе Пашића, 22. фебруара 1916. године упућену италијанској краљевској влади, која госпођи Мили Михајловић служи као „доказ” и „потврда да је Италија добро обавила посао:

„По завршетку транспорта Срба из Албаније, изражавам најискренију захвалност Краљевској влади за моменталну и ефикасну интервенцију Краљевске морнарице Италије, као и за рад свих органа власти, хвала што се евакуација извршила брзо и на најбољи могући начин”.

И захвалност коју исказује цар Николај, и захвалност Николе Пашића, спадају у „високу дипломатију”, тако да тај њихов господствен чин не треба тумачити, попут госпође Миле Михајловић, као било какав доказ или некакву потврду, још мање позитивну оцену онога што се догодило под снажним притиском, неко би рекао: недипломатским.

Свако на своју страну

Напорима савезничких влада, током јануара и фебруара 1916. године, с арбанашке обале превезено је 140.000 србских војника (од око 200.000 колико их је било када је издато наређење да се крене у повлачење из Србије) на острво Крф и у Тунис, мада постоји и запис који казује да „по завршеним искрцавањима, избројасмо на острву 125.000 Срба, од којих 400 болесних и 4.000 у току опорављења” (24, 97). Колико је био број избеглих цивилних лица, преживелих и страдалих, остало је непознато.

Vojna enciklopedija казује да је с арбанашке обале на Крф пребачено 151.828, у Бизерту 13.000, а на Корзику и у Француску око 5.000 лица; овим трима цифрама обухваћено је и око 30.000 преживелих цивила (5, 349), као и један неодређено велик број добровољаца из црногорске војске и црногорских војника који су се повукли са србском војском и потом ступили у њу.

Encyclopedia Americana пише да је на Крф пребачено 130.840 а у Бизерту 4.100 србских војника.

Пребацивање на Крф ове велике несрећне србске колоне пристигле на арбанашко приморје ипак није текло како се могло очекивати. Британски став према србској страни можда је најбоље „објаснио” њен министар војни Хорејшо Херберт Кичинер (1850-1916), рекавши нека два месеца раније да, „што се данас налазите (Срби – ИП) у тешкој ситуацији, сами сте криви. Тврдоглаво сте одбијали да Бугарској учините концесије (да им се препусти Маћедонија – ИП)... Радије сте хтели да сви изгинете него да Бугарима учините уступке” (16, 63).

Правдајући се опасношћу од неких епидемије (мада им се „стратешки” разлог налазио на источном јадранском приобаљу), Италијани су одбили да превозе србске војнике. „Нарочито непријатељско је било држање Италијана, који су окупирали Валону. Италијанске војне власти су биле забраниле српским трупам пут ка Валони. Неколико узастопних годишта будућих регрута (од 16 до 20 година), које Србија беше спасла да не остану у ропству Аустријанаца, Немаца и Бугара, беху успели да у огромним масама стигну у Средњу

Арбанију и да, на домак Јадранскога мора, услед поменуте забране, помру сви од глади и изнурености” (10, 266).

Италијани су своју флоту употребили за транспорт дела аустроугарских заробљеника који су преживели прелаз преко Арбаније и које су Срби предали Савезницима по доласку на обалу.

Другом половином децембра 1915. године, вероватно по италијанском тајном договору с аустроугарским војним властима (јер аустроугарске подморнице нису угрожавале тај транспорт), неколиким француским и италијанским лађама пребачени су до Азинарија, острвца северозападно од Сардиније, преживели аустроугарски заробљеници. Њихов укупан број кретао се од 21.388 (20, 64), око 23.650 (14, 46), до око 26.000 војника, подофицира и официра (1, књига 21, 614). Овом последњом цифром баратала је србска војна команда, а могуће је да она означава све заробљенике који су успели да стигну до јадранске обале и који су стављени на списак за предају савезницима. Пошто су официри пребачени на Азинари 18. и 19. децембра, а војници су чекали на бродове све до првих дана јануара, многи од њих умрли су у том ишчекивању. Разлика од око две и по хиљаде може се сматрати реалном јер и италијанска статистика из прихватног логора на Азинарију казује да је, и поред свих пружених погодности (ново рубље и одећа, храна, хигијенске прилике) и повољнијих климатских услова, до 18. јануара 1916. године просечно дневно умирало преко сто заробљеника. Почетком маја исте године, било је у животу свега 16.730 заробљеника (14, 47).

Едуард Бенеш (1884-1948), потоњи председник Чешке, мисли да се у Србији, уочи немачке офанзиве под командом фелдмаршала Аугуста фон Макензена (1849-1845), налазило око 25.000 заробљених Чеха, да је на Азинари стигло 11.000, а да је у Француску преведено свега 4.000 преживелих; без потребне помоћи, оболели од заразних болести, изгладнели, умирали су у масама и сахрањивани и у мору (15, 189).

Са Крфа (и из Туниса), опорављени србски војници пребачени су у Солун, али госпођа Михајловић то представља као срамоту за француску морнарицу: „Истина, било је пуно француских лађа, али да возе Србе са Крфа за Солун, па на фронт! Кад је требало спасавати Србе, била је, ту и

тамо, по нека лађа француска, али највећи део посла око извлачења Срба обавила је Италија и нико други”.

Друкчије је сведочио генерал Пиарон де Мондезир:

„Француска морнарица узела је на себе да превезе Српску војску са Крфа у Солун. Тицало се 120.000 људи са знатним материјалом и пртљагом. Врховна команда је предвидела путовање од Крфа до Патраса Јонским морем, затим употребу железнице која води у Екатерини, на Јејејском мору, а одатле у три етапе превоз на Халкидик. Тако би се много умањила опасност коју су проузроковале подморнице и пловне мине, али грчка влада се томе енергично противила. Тада је наша морнарица, уз суделовање, само делимично, италијанске и енглеске морнарице, организовала цео превоз, заобилазећи цео Пелопонез, због чега је требало скоро три дана за свако путовање... Одлазак великих јединица почео је 21. априла... Превоз је трајао 45 дана... Никаквог подморничког напада није било и, крајем маја, сва српска војска била је на Халкидику. На Крфу је остало само 7.000 војника који нису били за службу... Овај превоз чини највећу част нашој Морнарици... Од 23. јануара до 23. марта било је 4.847 смртних случајева. Просечно је било у почетку 120 случајева дневно, кад бројно стање искрцаних војника није још достигало половину од целокупног броја, и од 28 до краја месеца марта” (24, 117-119).

Преживела српска војска пребачена је, дакле, на Солунски фронт, где ће, иако је остала без државне територије и, последично, без људске основе за поуну, и даље задржати своју изузетно значајну улогу у савезничком рату против Централних сила.

На крају, вредност неких од података наведених према српским изворима може се упоређивати с оним што објављују Французи. Тако, на пример, М. Лашер казује да се „превоз Срба из Албаније на Крф могао обавити од прилике за један месец. Од 250.000 људи, за које се надало да ће бити и који су можда и могли бити спасени крајем новембра, остало их је 155.000 од којих је на острву, на дан 22. фебруара било 133.000” (18, 292). Ф. Ж. Дега тврди исто то: „Савезнички бродови прихватили 155.000 Срба. Да су савезници извршили цео свој задатак још крајем новембра, можда би спасли још 100.000 Срба више” (19, 297).

Још који „заслужни” податак

Мимо свега тога, ваља знати да су Италијани, почетком августа 1918. године, у време кад су већ држали половину Арбаније а због оне друге половине нису желели да војно и политички пренагљују, тридесетак дана пошто су се Савезници некако договорили да се крене у пробој Солунског фронта, одбили захтев маршала Фердинанда Фоша (1851-1929) да предузму офанзиву на свом делу фронта. Иако су председник Клемансо, Жорж Бенжамен (1841-1929) и маршал Фош, у потајном договору са србском владом, наговарали Енглеze и Италијане да барем помогну у побољшању оперативно-тактичког положаја србске војске и олакшају њено снабдевање, они су то одмах одбили. Главни командант ових других, маршал Армандо Дијац (1861-1928), поручио је да „не намеравамо да повећавамо снаге у Македонији ни за једног човека, ни за једну пушку”, савезничким снагама одбија да да пролаз преко своје ратне зоне, а његова земља, под изговором „да не би јачала српску војску”, систематски онемогућује намеру велике групе од око 25.000 српских добровољаца смештених по италијанским заробљеничким логорима, да иду на Солунски фронт.

Из Штаба Друге армије, 20. децембра 1918/2. јануара 1919. године, под бројем 23777, стигао је у Врховну команду извештај Команданта Јадранских трупа да су „Талијани, који су се 17. ов(ог) м(есе)ца искрцали у Бару са два пољска и четири брдска топа, по извештају Команданта места у Бару јавно претили Србији и тврде да ће васпоставити Црну Гору (уместо оне која се четрдесет дана раније присајединила Краљевини Србији – ИП). Незадовољство народа због њиховог доласка узима размере које измичу контроли и управљању. У Барском пристаништу налазе се три њихове ратне лађе”.

Врховна команда, 21. децембра 1918/3. јануара 1919. године, под О.Бр. 34067, „најхитније пре свију”, брзојавила је свом изасланику у Солуну (с тим што су текст ове депеше добили и србски Министар војни, аташе енглеске војске генерал Планкет, командант француске армије на Оријенту генерал Пол Проспер Анри – 1862-1943 – и француски војни

аташе мајор Карбоније), да је Командант савезничких војска наредио (под бројем 6437 од 15. новембра 1918, по новом рачунању) „да у Бару буде само један талијански батаљон. Међутим, командант Друге армије јавља, да су Талијани искрцали у Бару 30. новембра (по новом рачунању – ИП) два батаљона, два пољска и четири брдска топа. Они јавно прете, да ће отерати срп(ску) војску из Црне Горе.

Незадовољство народа у Црној Гори противу Талијана огромно је и прети, да се претвори у оружани сукоб. У Барском пристаништу налазе се три талијанске ратне лађе.

Молим предузмите најхитније мере, да се Талијани тачно придржавају наређења... и не наступају у унутрашњост Црне Горе, у противном оружани сукоб је неизбежан”.

Из Париза, пуковник Петар Пешић (1871-1944), у својству шефа србске војне мисије на Конференцији мира у Паризу, јавља Министру војном (Пов. Бр. 14 од 4/17 јануара 1919), да је „посетио маршала Жофра и разложио нашу границу. Отворено ми рекао, да Талијани раде свим силама противу нас, да ће Американци и Французи бранити наше интересе, а да су Енглези резервисани. Нада се да ће наша праведна ствар победити. Нашу војску сматра за најбољу и наш народ заслужује награду. У њему наћићемо браниоца наших интереса. Изразио жељу да посети Србију. Мислим да би било опортуну да га позовете као госта”.

Пешић, Министру војном (Пов.Бр. 27 од 9/22. јануара 1919), из Париза, јавља да је „Бенерал Епере (Луј Феликс Мари Франсоа д’, 1856-1942) пред полазак изјавио да Њ.В. Престолонаследник и Влада треба да верују да Француска искрено потпомаже нашу ствар. С друге стране, Француска жели постићи повољне резултате за нас, не долазећи у сукоб са Италијом, којој је обавезна за неутралност у почетку рата и доцнији улазак на страни савезника. Мисли да је сада постигнут важан добитак, што Италија не тражи више копно Далмације, већ само Задар и Шибеник.

Да се италијанска помоћ црногорским сепаратистима није кретала „у ограниченом, више симболичком смислу”, видљиво је и из једног извештаја подгоричког Извршног народног одбора (Повјерљиво Бр. 67, од 27. децембра 1918-/9. јануара 1919) Команди Јадранских трупа на Цетињу о приликама у Плаву и Гусињу. Тамо је претходних дана бора-

вио изасланик новоуспостављених власти и он се, уз налаз „да је стање у Плаву и Гусињу врло рђаво”, могао уверити да „Турци и Арнаути организовано добивају инструкције из Скадра од Талијана и осталих Арнаута (и) појачања у људима, пушкама и муницији. Чак су добили и новца (90.000), за који се говори да је послао бивши краљ Никола као претендент на Албански престо”.

Министарство спољних послова Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, под Пов.Бр. 2592 од 6. марта 1919. године, јавља Врховној команди да његов први делегат на међународној конференцији мира допуњује своје раније извештаје „о плановима црногорског двора... да двор и Италија све енергичније раде на припремању за упад у Црну Гору. Образовали су логоре... за прикупљање незадовољника новог стања у Црној Гори и противника наших. Од југословенских заробљеника образована су два добровољачка пука око 8.000... које ће Италија пребацити у Бар, Улцињ и Котор”.

Личност Габријела д’Анунција (1863-1938), италијанског песника и авантуристе, Србима је интересантна, пошто је крајем новембра 1915. године, у време србског повлачења ка мору, он бјавио *Оду српском народу*. Како је то на једном месту речено, „у стиховима згуснутог значења и пуноће” поручио је Србији:

„О, Србијо, плачи на коленима.
Затим устани и скочи,
у своје руке поврати цркву,
тврђаву, светиње олтара и главну кулу,
царство и судбину...:
Оде Лазарева глава на Косову равном
и пропаде царство, згасну слава.
То од Скопља Бугарин црни
по Косову равном блато стреса
љубећи победу срамну.
Држи се, Србине!
Чуј урлик беса Хајдук-Вељка
који васкрсава и снагу обнавља.
Држи се храбро!”

Две године касније, он је из авиона, мада без последица, избацивао бомбе по Боки Которској.

А после још две године, баш као да су Далмација и Истра били изворни делови „италијанске” земље, он предводи покрет, зван иредента, за прикључење Далмације и Истре Краљевини Италији. Сматрају га још и зачетником фашистичке идеологије.

Због таквог свог деловања, Д'Анунцио је постао врло интересантан политичким и војним властима новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а овде ће бити указано на свега три примера.

Први, у виду наредбе команданта Друге армијске области (ОБр. 4976 од 28. новембра 1919) „да се предузму потребне мере ради спречавања евентуалног упада италијанских Данунцијевих трупа. Нарочиту пажњу обратити на зону Далматинских трупа (северозападно од Неретве – ИП), Котор и Дубровник... као и у циљу спречавања упада италијанских агената било из Италије било из Албаније...

Задатак је свих команданата одсека: заштита наше територије од упада Италијанских Данунцијевих трупа, појединих већих или мањих група одметника и осталих друмских разбојника, које Италијани организују и овамо упућују у циљу ремећења реда, као и спречавања уласка на нашу територију свих осталих сумњивих злочиначких италијанских агитатора.

Нарочиту пажњу скрећем команданту Одсека Боке Которске и Барског одсека, чији су одреди најизложенији.

Предузети све потребне мере, које ће благовремено открити сваки покушај италијански и онемогућити изненађења. На сваки напад Италијана, одговорити најснажнијим противнападом, ма непријатељ био и знатно надмоћнији...

Препоручујем свима командантима, да са нарочитом брижљивошћу организују обавештајну службу, како би на време били обавештени о свим догађајима од утицаја на ситуацију”.

Други, којим је командант Четврте армијске области (Ђ ОБр. 5959 од 27. децембра 1919) јавио Врховној команди а ова (ОБр. 46776 од 29. децембра) са тим упознала потчињене армијске области, да је „повереник из околине Данунцијеве” открио да „Данунције није одустао од плана да освоји Сплет, Боку Которску и поврати самосталност Црне Горе. Он је овај план само одложио због садашњих прилика код

своје војске и моменталног расположења у Риједи и званичних кругова у Риму.

Данунцио (је) поверљиво саопштио својој околини да се мора остати мирно за један до два месеца дана и чекати док се Мађарске трупе – Хортијеве (Миклош Хорти од Нађбање – 1868-1957, регент мађарски од 1920. до 1944, због масовних злочина над србским цивилима у Војводини Србској током последње четири године свога ‘регенстлука’, у Југославији проглашен за ратног злочинца – ИП) добро не организују а он има са Мађарима споразум да нас притисну с леђа и спрече наше мешање у његова предузећа. Овакав исти постигнут је споразум са Стамболиским (Александром – 1879-1923 –, тада председником бугарске владе који ће, у име Бугарске, али лично несрећан због тога, потписати Нејиски споразум о миру, по коме се Бугарска ‘одрекла’ Македоније у корист Краљевине СХС, Добруџе у корист Румуније и Тракије у корист Грчке – ИП), а за време његовог бављења у Риму.

Да би Данунцио добио Римску Владу а ова Антанту да напушта сваку самовољну слободну акцију, сада шаље своје трупе са Ријеке у Позадину... али се не зна где. Јавиће се накнадно”.

И трећи, којим Министарство војно (Пов.ФЋ.ОБр. 47899 од 30. јануара 1920) извештава Зетску дивизијску област а ова Будвански одсек, да је 18. јануара „група црногорских официра пребачена у Албанију за организацију чета уз припомоћ талијанских чета да упадају у Црну Гору и подигну устанак... 23. ов(ог) месеца један поверник јавио, да је био са једним Талијаном, од кога је сазнао да иду три хиљаде талијанских добровољаца-ардита за Албанију и Црну Гору и да ће они са те стране а Д’Анунцио од стране Фијуме (Реке – ИП) упасти у Југославију кроз неки дан”.

Слично „ратничко” расположење било је усељено и у бројне талијанске војнике који су у црногорским „војним забавиштима” у Италији и Арбанији нашли запослење као „васпитачице”; произилази то из извештаја команданта Барског сектора команди Зетске дивизијске области (ОБр. 489 од 8. фебруара 1920) да су се два дана раније предала два италијанска војника; рекоше да им је „досадила војничка служба већ неколико месеци... код марине у Сан Ђовани”.

Тако Италија без које, уверава нас госпођа Мила, Србске војске „не би било да кобне зиме између 1915. и 1916. године на обалама Албаније није наишла на пружену руку италијанске морнарице” која је Србе „у најтежим могућим условима пребацила у Италију и спасла”

Италија, „дотадашњи велики ривал Србије, та велика сила која би имала само користи од државне пропасти Србије, а не српски ‘пријатељи’, унилатерално” која се, „без икакве обавезе према Србији и без консултовања са савезницима, усамљено и противно свим својим политичким интересима, понела другачије од својих савезника и евакуисала Србе до спаса”.

Заиста, поред таквог „пријатеља” као што је пре стотинак година била Италија, Србија није морала „тражити” другог непријатеља.

Литература

1. *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1927;
2. Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Трећи део, Београд 1989;
3. Марко Божовић, *Повлачење српске војске на јадранско приморје 1915-1916*, Прилог за пригодни зборник „Трновит пут Србије 1914-1918”, Београд 1974;
4. Милан Зеленика, *Рај Србије и Црне Горе 1915*, Београд 1954;
5. *Војна енциклопедија 1-10*, друго издање (лат), Београд 1970-1975;
6. Ђорђе Јеленић, *Нова Србија и Југославија*, Београд 1923;
7. Милан Ж. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915-1916) према француским документима*, Историјске часопис XIV-XV, Београд 1966;
8. Моника Крипнер, *Жене у рају : Србија у рају 1915-1918*, Београд 1986;
9. Милан Ђ. Недић, *Српска војска на албанској Голгоји*, Београд 1937;
10. Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир/Западна Немачка, 1983;
11. Саво Скоко, *Уз Устомене Војводе Мишића*, Београд 1969;
12. *Кроз Албанију 1915-1916*, Спомен књига, Београд 1968;
13. Ђорђе Крстоношић, *Добровољци из Америке*, Детроит 1962;
14. Богумил Храбак, *Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко поштовање 1915-1918* (лат), Нови Сад 1980;
15. Едуард Бенеш, *Свјетски рај и наша револуција*, Загреб 1938;
16. Благоје Илић и Мики Стаменковић, *Југославија по вољи народа 1914-1918*, Нови Сад 1990;
17. Петар Пешић, *Солунски фронт*, Београд 1921;
18. М. Лашер, *Сјасавање српске војске*, Прилог за пригодни зборник „Трновит пут Србије 1914-1918”, Београд 1974;
19. Ф. Ж. Дега, *Мученичко страдање јуначког народа*, Прилог за пригодни зборник „Трновит пут Србије 1914-1918”, Београд 1974;
20. Мила Михајловић, *Италијански морнари за српску војску : За лој хуманости у одисеји пакла (1915-1916)*, Београд 2017;
21. А. Ю Тимофеев, *Русские в Сербии с начала XVII до начала XX в.* Белград 2009);
22. Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир/Западна Немачка, 1983;
23. Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915-1917*, Београд 2009;
24. Пиарон де Мондесир, *Албанска голгоја : Устомене и рајне слике*, Београд 2018 (француско издање 1936);
25. Богумил Храбак, *Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко поштовање 1915-1918* (лат), Нови Сад 1980;
26. Луиђи Вилари, *Солунски фронт* (Болоња 1922), Нови Сад/Београд 2018;
27. Международные отношения в эпоху империализма (МОЭИ), том 9, Москва 1937 (<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8708-t-9-17-oktyabrya-1915-g-13-yanvarya-1916-g-1937#page/1/mode/grid/zoom/1.>);
28. Международные отношения в эпоху империализма (МОЭИ), том 10, Москва 1938;
29. Юурий Алексеевич Писарев, *Срби на Голгофе и политика великих держав 1916 г.*, Москва 1993;

Белешка о састављачу

Илија Пејровић (Косор, код Подгорице, 6. септембар 1938), чиновник ПТТ; професор; планинар; србски национални посленик; публициста и историчар; почасни доктор историјских наука.

На дан кад је отишао у пензију, 31. марта 2000. године, у Главној пошти у Новом Саду био је у продаји пригодни коверат (у 650 примерака, у две варијанте) са његовим ликом на предњој страни, и краћим животописом на полеђини. Истовремено, у редовне и у филателистике сврхе, био је у употреби и пригодни жиг са његовим ликом. (До тада, тек неколиким личностима у Југославији припало је овакво признање за живота).

Уврштен је у *Енциклопедију Новоџ Сада*, књига 20, ПЕТ-ПОК, Нови Сад 2002, 80-82.

У *Енциклопедију српске историографије*, Београд 1997, није уврштен због своје националне оријентације.

За књигу *Црногорска њохара Куча*, Подгорица 2010, добио књижевну награду „Михаило Лалић” за 2010. годину.

Објављене књиге:

1. *Međunarodna poštanska služba*, Novi Sad 1966;
2. *Međunarodni poštanski promet*, Zagreb 1968;
3. *Змајево 1973* (у коауторству), Змајево 1974;
4. *Змајево - Прилози за монографију* (у коауторству), Змајево 1979;
5. *Планинари о њланинарењу - Од Фрушке горе до Монблана* (у коауторству), Нови Сад 1990;
6. *Присаједињење Срема Србији 1918. године*, Рума 1994;
7. *Српско национално вијеће Славоније, Барање и Зајадноџ Срема*, Нови Сад 1994;
8. *Славонија, Барања и Зајадни Срем - Од Вијећа до Рејублике*, Нови Сад 1996;
9. *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996;
10. *Српска Земља - Прилози за одговор на српско њишање*, Нови Сад 1997;
11. *Верници Оџаџбине - Српски добровољци из њрекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998;
12. *Левица и Српсџво 1848-1919*, Нови Сад 1999;
13. *Светџи српски рајници и њрочи*, Нови Сад 1999;
14. *Срем 1918 - Од Сирма до Србије*, Нови Сад 1999;
15. *Добровољачка колонија Сџејановићево* (у коауторству са Васом Колаком), Нови Сад 1999;
16. *Сџаринци и новци*, Нови Сад 2000;
17. *Сџејановићево - Прилоџ за монографију*, Нови Сад 2000;
18. *Српски добровољци 1912-1918 - Бројке и судбина*, Нови Сад 2001;
19. *Временик Телекџеве владе - 16. фебруар 1939-3. аџрил 1941*, Нови Сад 2001;
20. *Керци у Пашићеву - Прилоџ за монографију*, Нови Сад 2002;
21. *Ласџари сомборскоџ учџићелџишџа*, Нови Сад 2003;
22. *Српска Крајина - Марџи-јун 1992*, Нови Сад 2003;
23. *Керски именослов*, Нови Сад 2003;

24. *Непознати 27. март* (у коауторству са Василијем Матићем), Нови Сад 2004;
25. *Споменица новосадске ПТТ школе*, Нови Сад 2004;
26. *Бродоломници под Медово*, Нови Сад 2004;
27. *Обзорја - Споменица Планинарског друштва „Поштар” Нови Сад*, Нови Сад 2005;
28. *Поменик светих српских рајника 1912-1918*, Нови Сад 2005;
29. *Са свих страна српски добровољци 1912-1918*, Нови Сад 2005;
30. *Новосадска гимназија Змај-Јовина - Нарашај 1951-1956; Наставници*, Нови Сад 2006;
31. *Демократија с наличја* (у коауторству са Драгољубом Петровићем), Београд 2006;
32. *Прилози за Енциклопедију Новог Сада*, Нови Сад 2006;
33. *Српска Крајина - Јул-октобар 1992*, Нови Сад 2007;
34. *Бродоломници под Медово* (друго проширено и поправљено издање), Нови Сад 2007;
35. *Странујуће српскога шипања*, Нови Сад 2007;
36. *Српски добровољачки покрећ 1912-1918*, Београд 2007;
37. *Медицинске мисије на српским рајницима 1912-1918*, Нови Сад 2008;
38. *Medova 1916-2008 : U spomen potopljenim crnogorskim dobrovoljcima : Spisak brodolomaca* (у коауторству са Маријаном Миљићем и Илиром Чапунићем), Подгорица 2008;
39. *Ка покрећу Дрекалову : По књигама староставним*, Нови Сад 2009;
40. *Степановићево 1919-1945* (друго поправљено издање), Нови Сад 2009;
41. *Новосадска гимназија : Наставници до 1960*, Нови Сад 2010;
42. *Црногорска похара Куча*, Подгорица 2010;
43. *Шкојске жене уза Србе 1914-1918*, Нови Сад 2010;
44. *Српски добровољци из Херцеговине и Босне 1912-1918 : Прекоморске земље*, Нови Сад 2010;
45. *Добровољци из Русије у Српско-ћурском рају 1876*, Нови Сад 2010;
46. *Српска Крајина : Новембар 1992 - фебруар 1993*, Нови Сад 2010;
47. *Црногорска похара Куча*, друго проширено издање, Подгорица 2011;
48. *Српско шипање на низбрдици*, Нови Сад 2012;
49. *Изазови српскога шипања*, Нови Сад 2013;
50. *Повесна шипанница*, Нови Сад 2013.
51. *Пројон слободне речи : Помиримо шипајице - нешипајице су смирене*, Подгорица 2013;
52. *Пошраја за истином*, Нови Сад 2014;
53. *Заслужници и оласке*, Београд 2014;
54. *Бродоломници под Медово*, треће поправљено и проширено, пригодно издање, Подгорица 2015;
55. *Најгори ћаци*, Београд 2015;
56. *Слејило власшодржачко : Србија шрош српских добровољаца 1912-1918*, Београд 2016;
57. *Црногорске и брдске*, Подгорица 2016;
58. *Берлица за ћилицу : Срби шрош себе*, Нови Сад 2016;
59. *Српско шисмо*, Нови Сад 2016;
60. *Vijek sjećanja : Stradanje crnogorskih dobrovoljaca pod Medovom 1916*, (у коауторству), Подгорица 2016;
61. *Српски ћенетски код*, Нови Сад 2017;
62. *Поменик светих српских рајника 1912-1918 : а. Прекоморске земље*, друго проширено издање, Нови Сад 2017;
63. *Црногорска похара Куча 1856 : Крајки шреглед*, Нови Сад 2017;

64. *Вечийа деца*, Нови Сад 2017;
65. *Извори црногорсѣвујућеѣ анѣисрбизма 1914-1919*, Нови Сад 2018;
66. *Ка ѣореклу Дрекалову : По књигама сѣтаросѣавним*, друго проширено издање, Нови Сад 2018;
67. *Војводина Срѣска 1918*, друго, пригодно издање, Београд 2018;
68. *Срѣско национално вијеће Славоније, Барање и Зайадноѣ Срема*, друго проширено издање (прва књига из едиције *Срѣска Крајина 1990-1995*), Београд 2018;
69. *Срѣски добровољци из Срѣске Крајине и Хрвайске : а. Прекоморске земље*, Нови Сад 2018;
70. *Срем 1918 : Од Сирма до Србије*, друго проширено, пригодно издање, Нови Сад 2018;
71. *Неѣриметѣни зайиси*, Нови Сад 2018;
72. *Срем 1918*, треће пригодно издање, Рума 2018;
73. *Изворишѣја срѣскоѣа сѣрадања*, Нови Сад 2019;
74. *Срби на Голѣоше вису*.

Приѣремљено за шѣамѣу:

- 75-84. *Срѣска Крајина 1990-1995*, 2-11;
85. *Демократиѣја с наличја*, друго проширено издање;
86. *Неодѣговорна ѣисма*.

Приредио:

1. Миле Матејин, *Ениолоѣја : Енерѣоинформације бескраја*, Нови Сад 1998;
2. Буро Ђук, *Руѣишѣја на Зрмањи*, Нови Сад 2006;
3. Драгољуб Петровић, *Зловременик*, Подгорица 2011;
4. *Душанов законик*, Текст прилагођен савременом срѣском језику, Школа гусала Сандић, Београд 2014;
5. Марко Миљанов Поповић, *Примери чојсѣва и јунашѣва* (Прилагођено савременом срѣском језику), Школа гусала Сандић, Београд 2015;
6. Весна Веизовић, *Србија у фусноѣи*, Београд 2017;
7. Марин Барлети, *Ойсада Скадра 1478 : Срби бране сѣтару ѣресѣо-ницу*, Нови Сад 2018;
8. Марин Барлети, *Ђурађ Касѣриоѣи Скендербеѣ : Исѣиорија и славна дела кнеза ѣѣирскоѣ*, Нови Сад 2018;
9. Павле Соларић, *Римљани словенских обележја*, Нови Сад 2018.

Белешке Читаочеве

